

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Υπουργείο Παιδείας, Θρησκευμάτων
και Αθλητισμού

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΟΔΗΓΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ για το μάθημα της Ηθικής στις Α΄, Β΄ & Γ΄ Τάξεις Γυμνασίου

Γνωστικό Πεδίο: Ανθρωπιστικές Επιστήμες

Γνωστικό Αντικείμενο/επίπεδο εκπαίδευσης: Ηθική (Γυμνάσιο)

Εμπειρογνώμονες Εκπόνησης του Προγράμματος Σπουδών

Επόπτης:

Στυλιανός Βιρβιδάκης, Ομότιμος Καθηγητής ΕΚΠΑ

Εκπονητές/Εκπονήτριες:

Χαράλαμπος Βέντης, Αναπληρωτής Καθηγητής ΕΚΠΑ

Σταύρος Καραγεωργάκης, δρ. Φιλοσοφίας, εκπαιδευτικός Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

Βάσω Κιντή, Ομότιμη Καθηγήτρια ΕΚΠΑ

Κωνσταντίνος Κορναράκης, Καθηγητής ΕΚΠΑ

Άννα Ντιντή, δρ. Φιλοσοφίας

Νίκη Παπαγεωργίου, Καθηγήτρια ΑΠΘ

Χαρινέλα Τουρνά, δρ. Φιλοσοφίας, Σύμβουλος Εκπαίδευσης Φιλολόγων Β΄ Αθήνας

Περιεχόμενα

Προλογικά	4
Εισαγωγικά	4
A. Γενικά χαρακτηριστικά	5
A1. Το διδακτόν της (Ηθικής) Φιλοσοφίας.....	5
A2. Μεθοδολογία – Διδακτική.....	6
B. Σκοποθεσία.....	9
B1. Γενικοί σκοποί.....	9
B2. Ειδικοί σκοποί.....	10
B3. Στόχοι/Προσδοκώμενα Μαθησιακά Αποτελέσματα.....	10
B4. Περιεχόμενο του γνωστικού αντικείμενου της Ηθικής: Θεματικά πεδία και θεματικές ενότητες.....	12
Γ. Αξιολόγηση.....	14
Δ. Ενδεικτικές διδακτικές προτάσεις	17
Δ1. Διδακτικά σενάρια.....	17
Δ2. Μικροδραστηριότητες	27
Α΄ Γυμνασίου	27
Β΄ Γυμνασίου	30
Γ΄ Γυμνασίου	39
Ε. Γενικός Βιβλιογραφικός Οδηγός	43

Προλογικά

Ο παρών Οδηγός ακολουθεί το Πρόγραμμα Σπουδών Γυμνασίου για το μάθημα της Ηθικής ως προς τη δομή του, εξειδικεύοντας πρώτα-πρώτα τις γενικές αρχές, τους σκοπούς και τους στόχους του. Επίσης, καταγράφει γενικά ζητήματα διδακτικής, προτείνει ενδεικτικό διδακτικό υλικό και ορισμένες διδακτικές προτάσεις/εφαρμογές και παραδείγματα ή σχέδια μαθήματος με ιδιαίτερη εστίαση ή διδακτικές επισημάνσεις και δραστηριότητες, χωρίς βεβαίως να αποτελεί εξαντλητικό βοήθημα.

Σύμφωνα με το Π.Σ. Γυμνασίου, στη διδασκαλία της Ηθικής ακολουθείται η θεματοκεντρική προσέγγιση, χωρίς υποτίμηση άλλων δυνατών προσεγγίσεων ή των ιστορικο-φιλοσοφικών και μη φιλοσοφικών παραμέτρων π.χ. εκπαιδευτικής ψυχολογίας για την κατανόηση της Ηθικής. Η έμφαση, συνεπώς, δίνεται στην κατανόηση, παρουσίαση, ανάλυση και συζήτηση των θεματικών του Π.Σ., με σκοπό την ενίσχυση της κριτικής σκέψης και την άσκηση στην προφορική και γραπτή διατύπωσή της.

Εισαγωγικά

Όποιος/-α διδάσκει Ηθική Φιλοσοφία οφείλει να αναρωτηθεί ποια ήταν η πορεία και η εξέλιξη του ηθικο-φιλοσοφικού στοχασμού και σε ποιους τομείς φαίνεται να επικεντρώνεται στον 21ο αιώνα. Οι μεγάλες προκλήσεις του μέλλοντος βρίσκονται στην ανανέωση του διαλόγου της Φιλοσοφίας με την επιστήμη, την τεχνολογία, την πολιτική, τη θρησκεία, την τέχνη και τις πολιτισμικές σπουδές. Οι μαθητές/τριες δεν πρέπει μόνο να κατανοούν την επιστημονική γνώση και να τη διακρίνουν από την ψευδο-επιστήμη, αλλά να διαθέτουν μια ορισμένη πνευματική ικανότητα που ασκείται με τη Φιλοσοφία, για να συζητούν πάνω σε αμφιλεγόμενα θέματα αξιών.

Αυτή η στόχευση συνδέεται και με τον τρόπο οργάνωσης του μαθήματος. Ερωτήματα που αφορούν τη μελέτη της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας οδηγούν στη διερεύνηση των ανθρωπολογικών αναγκών στις οποίες ανταποκρίνεται η Φιλοσοφία, καθιερώνοντας έτσι μια νέα μέθοδο, αυτήν της φιλοσοφικής ανθρωπολογίας, που μπορεί να συνεισφέρει στη διάγνωση της ανθρωπίνης συνθήκης μέσα σε συγκεκριμένα πολιτισμικά πλαίσια.

Τι αποτελέσματα έχουν όλα αυτά στη διδασκαλία της Φιλοσοφίας; Είναι γεγονός ότι οι μαθητές/τριες έρχονται σήμερα ενώπιον ζητημάτων όπως: η ελευθερία, τα ανθρώπινα δικαιώματα, η αυθαιρεσία των εξουσιών, η ανθρωπιστική, η μεταναστευτική και υγειονομική κρίση, η κρίση των θεσμών και της ηθικής, οι κοινωνικές συγκρούσεις, η βία, η κρίση της πολιτικής. Στο ρευστό τοπίο των συνεχών ανακατατάξεων ο/η μαθητής/τρια καλείται ή και υποχρεώνεται να πάρει θέση, αντιλαμβανόμενος/η την κρισιμότητα των επιλογών και τη σημασία διαμόρφωσης μιας βαθύτερης, ουσιαστικής κατανόησης και διερμήνευσης των πολλαπλών και συχνά αντικρουόμενων ερεθισμάτων που δέχεται.

Επιπλέον, αν δεχτούμε ότι ο/η νέος/α σχηματίζει την εικόνα του/της και την εικόνα του κόσμου μέσα από τον τρόπο με τον οποίο απευθύνονται σ' αυτόν τα πολιτισμικά κείμενα της εποχής του/της, προφορικά ή γραπτά, και ανάμεσά τους και φιλοσοφικά κείμενα, αλλά και λογοτεχνικά

κείμενα, συνθήματα στους τοίχους, σίχοι τραγουδιών, κινηματογραφικές ταινίες, ζωγραφική, γκράφιτις, σκίτσα, κόμικς, κ.λπ., τότε οι πολιτισμικές σπουδές υποδεικνύουν μια νέα κατηγορία ερωτημάτων για το πεδίο της διδασκαλίας.

Α. Γενικά χαρακτηριστικά

Α1. Το διδακτόν της (Ηθικής) Φιλοσοφίας

Όταν οι εκπαιδευτικοί διδάσκουν Ηθική, καλό είναι να προβληματιστούν γενικότερα για τη δυνατότητα, τους τρόπους και τις μεθόδους διδασκαλίας της Φιλοσοφίας, ξεκινώντας από κλασικά κείμενα.

«Πες μου, Σωκράτη, μπορεί να διδαχθεί το χ; Ή δεν είναι διδακτό, αλλά αποτέλεσμα μιας πρακτικής; Ή δεν είναι τίποτε από αυτά, αλλά το κατέχουν οι άνθρωποι εκ φύσεως ή με κάποιον άλλο τρόπο;». Οι απορίες του Μένωνα στον ομώνυμο πλατωνικό διάλογο *Μένων ή περί αρετής* φαίνεται ότι αγνοούν την προϋπόθεσή τους, αλλά ο Σωκράτης δεν αργεί να ρωτήσει: «Αν δεν γνωρίζω τι είναι κάτι (αυτό το χ), πώς μπορώ να γνωρίζω τις ιδιότητές του;».

Είτε αναφέρεται στην αρετή είτε σε κάτι άλλο (στη Φιλοσοφία ή *altra cosa*), ο Πλάτων θέτει τα εναρκτήρια ερωτήματα τα οποία (πρέπει να) βασανίζουν κάθε/μία εκπαιδευτικό και κάθε/μία μαθητή/τρια. Οι εκπαιδευτικοί ενίοτε ξεχνούμε ότι παραμένουμε μαθητές/τριες της Φιλοσοφίας, απλώς παλαιότεροι από τους/τις μαθητές/τριές μας. Οι μαθητές/τριες διδάσκονται τη Φιλοσοφία χωρίς πάντα να τη βλέπουν σαν ένα αντικείμενο που πράγματι διδάσκεται ή που μπορεί να διδαχθεί όπως άλλα μαθήματα, πάντως σαν κάτι που, όσο κι αν θεωρείται σημαντικό, μάλλον δύσκολα γίνεται κατανοητό.

Είναι η διδασκαλία της Φιλοσοφίας δυνατή; Η ρήση του Καντ είναι γνωστή και προκλητική: «Δεν μπορεί κανείς να μάθει τη Φιλοσοφία. Διότι πού βρίσκεται αυτή; Ποιος την κατέχει; Και από ποια διακριτικά μπορεί κανείς να την αναγνωρίσει; Μπορεί κανείς μόνο να μάθει να φιλοσοφεί» (*Κριτική του Καθαρού Λόγου* A838/B866).

Και ποιος είναι ο σκοπός της διδασκαλίας της Φιλοσοφίας; Να μάθουμε ή να απομνημονεύσουμε τα αποτελέσματα, τα συμπεράσματα μιας αυστηρής επιστημονικής πρακτικής; Να φτιάξουμε τη δική μας Φιλοσοφία; Να ενταχθούμε –διακριτικά και χωρίς πολλές αξιώσεις– στην παρέα των φιλοσόφων και στη συζήτησή τους; Να γίνουμε φιλόσοφοι; Να ζήσουμε φιλοσοφικά;

Υπάρχει μέθοδος να διδαχθούμε, να μάθουμε, να φιλοσοφήσουμε; Έχει η Φιλοσοφία, και ειδικότερα η Ηθική Φιλοσοφία, τη δική της (ειδική) διδακτική; Κατέχουν οι εκπαιδευτικοί τα μέσα που δίνουν στον/στη μαθητή/τρια τη δυνατότητα να σκεφτεί μόνος/η ή αυτό αποτελεί αντίφαση; Ή μήπως ο μόνος τρόπος είναι να πέσουμε (ή να μας ρίξουν, στην περίπτωση της εκπαίδευσης) στη θάλασσα και τότε να θυμηθούμε το *αὐτοδίδακτον* του Επίκουρου ή το «όλοι είμαστε φιλόσοφοι» του Καρλ Πόππερ;

Μπορεί να πει κάποιος/α ότι οι καθηγητές/τριες Φιλοσοφίας δεν προσπαθούν απλώς να μεταδώσουν «πακέτα πληροφοριών» στους/στις μαθητές/ριές τους, αλλά είναι άτομα που τα ίδια

σχηματοποιούν (ή μορφοποιούν αφού επιχειρούν να μορφώσουν) τη διδακτική διαδικασία και πρεσβεύουν συγκεκριμένες αξίες. Αυτό, κατά συνέπεια, ίσως να συνεπάγεται ότι η προσπάθεια των διδασκόντων/ουσών να αναλύσουν τους «τρόπους διδασκαλίας της Φιλοσοφίας» αντανakλά τις προσωπικές τους απόψεις –για επιμέρους ζητήματα αλλά και για το θεμελιώδες ερώτημα περί της φύσης και του ρόλου της ίδιας της Ηθικής Φιλοσοφίας– ακολουθώντας όχι παθητικά, αλλά συμμεριζόμενοι/ες τις σύγχρονες τάσεις στις διδακτικές πρακτικές σε πολυτροπικά φιλοσοφικά κείμενα ή οιονεί «φιλοσοφικά κείμενα», όπως υποδεικνύεται από το Π.Σ. του μαθήματος Ηθικής.

Σε κάθε περίπτωση, χρειάζεται να τεθεί ως σκοπός η εκμάθηση και κατοχή ενός βασικού σώματος φιλοσοφικών γνώσεων, η εισαγωγική γνώση της Φιλοσοφίας και εν προκειμένω της Ηθικής και των κύριων προβλημάτων της, και συγχρόνως η προσπάθεια να περάσει ο/η μαθητής/τρια από τη «γνώση του ότι» (τη γνώση φιλοσοφικών θεωριών και ιδεών) στη «γνώση του πώς», στην εμβάθυνση και στην εφαρμογή τους στην πράξη, καλλιεργώντας έτσι συνθετική, κριτική και, εν τέλει, προσωπική σκέψη.

Ένα πρώτο ερώτημα γενικής φύσεως που διαπερνά το μάθημα της Ηθικής όλων των τάξεων είναι: Τί εννοούμε όταν χαρακτηρίζουμε κάποια πράξη ως ηθικά σωστή, όταν λέμε πως κάποιοι άνθρωποι έχουν ηθικά καλό χαρακτήρα; Πώς χρησιμοποιούμε έννοιες όπως ηθικές αξίες, αρχές, κανόνες και αρετές;

Ένα δεύτερο ερώτημα αφορά στο αν μπορούμε να συμφωνήσουμε για κάποια αντικειμενικά κριτήρια ηθικής ορθότητας, αν με άλλα λόγια, η Ηθική δεν είναι θέμα προσωπικών προτιμήσεων, αν μπορεί να αποκτήσει οικουμενικό χαρακτήρα, η εμβέλειά της να ξεπερνά τα όρια της εποχής και του πολιτισμού μας και να ισχύει για όλους του ανθρώπους;

Μια τρίτη ομάδα ερωτημάτων είναι: Ποια είναι αυτά τα κριτήρια; Πώς θα τα ανακαλύψουμε; Και πως θα μπορούσε ο ηθικός φιλοσοφικός στοχασμός να μας βοηθήσει να τα εφαρμόσουμε στην πράξη, να σκεφτούμε και να αποφασίσουμε για προβλήματα και διλήμματα που μας απασχολούν στη ζωή μας ως άτομα και ως μέλη μιας κοινωνίας: για την ευθανασία, τις αμβλώσεις, την κλωνοποίηση, τη θανατική ποινή, την προστασία του περιβάλλοντος, τη χρήση της τεχνητής νοημοσύνης, τη λειτουργία των επιχειρήσεων κ.ά.

Τέλος, ένα τέταρτο ερώτημα είναι: Γιατί να υιοθετήσει κάποιος την ηθική στάση ζωής, γιατί να συμπεριφέρεται ηθικά αν αυτό δεν τον συμφέρει προσωπικά; Γιατί να μην πράττει ανήθικα ικανοποιώντας τις επιθυμίες του και αδιαφορώντας για τους άλλους, αν μπορεί να ξεφύγει από την ανθρώπινη δικαιοσύνη, ενώ δεν πιστεύει πως υπάρχει Θεός που μπορεί να τον τιμωρήσει σε μια άλλη ζωή μετά τον θάνατό του; Για τη διερεύνηση και την παροχή απαντήσεων σε αυτά τα ερωτήματα προσφεύγουμε στην Ηθική Φιλοσοφία.

A2. Μεθοδολογία – Διδακτική

Η ίδια η Ηθική, έχοντας από την εμφάνισή της την αξίωση να καθοδηγεί τον άνθρωπο, αναπτύσσει διαχρονικά ιδέες για το πώς πρέπει να είναι οι άνθρωποι, τι πρέπει ή τι μπορούν δικαιολογημένα να πιστεύουν και να κάνουν. Αυτό το εγχείρημά της, που συνήθως γίνεται με μόνα μέσα τον Λόγο, το εγχείρημα και το παράδειγμα, έρχεται σε άμεση ή έμμεση σύγκρουση με δυνάμεις ή μορφές

εξουσίας που αξιώνουν την κατοχή ή/και την επιβολή της (ηθικής) αλήθειας: την πολιτική, τη θρησκεία, τις κυρίαρχες αντιλήψεις, τους απόλυτους ισχυρισμούς και τα στερεότυπα κάθε είδους.

Η ίδια η Φιλοσοφία και η ιστορία της μας προσφέρουν ποικίλες μεθόδους του φιλοσοφείν: την αναλυτική ή συνθετική περιγραφή και την έκθεση των όσων συμβαίνουν μέσα μας και γύρω μας, την κατανόηση και ερμηνεία των φιλοσοφικών κειμένων, την ανάλυση εννοιών και τη συγκρότηση, ανασυγκρότηση, επαναδιατύπωση και αξιολόγηση επιχειρημάτων και συλλογισμών, τη διατύπωση υποθέσεων και την ανάπτυξη νοητικών πειραμάτων, καθώς και τη διαλεκτική αντιπαράθεση. Τέτοιες μέθοδοι μπορούν να χρησιμοποιηθούν δημιουργικά εντός της μαθησιακής διαδικασίας κατά τη διδασκαλία της Ηθικής.

Για να φανεί αυτή η ποικιλία, απαιτείται:

- η εισαγωγική παρουσίαση των πτυχών του κάθε ηθικοφιλοσοφικού προβλήματος υπό εξέταση,
- η παρουσίαση βασικών θεωριών που διατυπώθηκαν για τη λύση του, ενταγμένων στην ιστορικο-φιλοσοφική συνάφειά τους,
- η ανάγνωση και η, παραδειγματική ή/και σύντομη, ερμηνεία επιλεγμένων χωρίων από κλασικά και σύγχρονα ηθικοφιλοσοφικά κείμενα, επειδή κεντρικό ρόλο στη διδασκαλία παίζει ο ίδιος ο φιλοσοφικός λόγος,
- η συζήτηση φιλοσοφικών προβλημάτων που μπορεί να εκφράζονται μέσα από άλλες μορφές λόγου (π.χ. λογοτεχνία) ή γενικότερα της πολιτιστικής δημιουργίας (λ.χ. εικαστικές τέχνες, μουσική, κινηματογράφος),
- η διαθεματική και διεπιστημονική προσέγγιση ηθικοφιλοσοφικών προβλημάτων.

Κεντρικός στόχος της Ηθικής Φιλοσοφίας που παρέχει και τον άξονα της μεθοδολογίας της είναι η επιδίωξη αυτού που περιγράφεται ως μια ευρεία «αναστοχαστική ισορροπία» (wide reflective equilibrium) μεταξύ καλά σταθμισμένων πεποιθήσεων και θεωρητικών αρχών. (Έννοια την οποία έχει πρώτος επεξεργαστεί ο αμερικανός φιλόσοφος Τζων Ρωλς). Με άλλα λόγια, επιχειρείται ο αμφίδρομος έλεγχος των γενικών αρχών του πράττειν, τις οποίες προτείνουν οι φιλόσοφοι, με αναφορά σε γενικά αποδεκτές αντιλήψεις περί ηθικής και, παράλληλα, η διόρθωση των τελευταίων με χρησιμοποίηση των πρώτων, οι οποίες εξετάζονται και στο φως της σύγχρονης επιστημονικής έρευνας. Έτσι, μερικές φορές μπορεί να μετριαστεί η αυστηρότητα της εφαρμογής απόλυτων και άκαμπτων δεοντοκρατικών αρχών, όπως η *καντιανή κατηγορική προσταγή*. Αντίθετα, σε άλλες περιπτώσεις δεν θα δικαιολογήσουμε την πεποίθησή μας ότι πρέπει να αντιμετωπίσουμε ευνοϊκά κάποιους φίλους και συναδέλφους μας, επειδή η πεποίθηση αυτή κρίνεται ως μεροληπτική, με αναφορά σε παρόμοιες δεοντοκρατικές αρχές. Βέβαια, η τελική εναρμόνιση αφηρημένων αρχών και ευρέως διαδεδομένων πεποιθήσεων αποτελεί ιδανικό το οποίο δεν επιτυγχάνεται εύκολα και δεν υφίστανται *a priori* κριτήρια για να αναγνωρίσουμε με ασφάλεια την ικανοποιητική προσέγγισή του.

Κάποιες από τις πιο κατάλληλες διδακτικές μεθόδους οι οποίες μπορούν να αξιοποιηθούν στο πλαίσιο του μαθήματος της Ηθικής είναι οι παρακάτω:

- **Εννοιολογικοί χάρτες:** Σχηματίζονται ομάδες μαθητών/τριών και αφότου ο/η εκπαιδευτικός εξηγήσει πώς γίνονται οι εννοιολογικοί χάρτες, στη συνέχεια ζητά από τις ομάδες να σχεδιάσουν τους δικούς τους. Οι εννοιολογικοί χάρτες βοηθούν τους/τις μαθητές/τριες να κατασκευάσουν νοητικά σχήματα για αφηρημένες και δύσκολες έννοιες και, άρα, να κατανοήσουν καλύτερα το διδακτικό αντικείμενο. Μπορούν να αξιοποιηθούν και ψηφιακά μέσα για τη σχεδίαση εννοιολογικών χαρτών, όπως α) το εργαλείο εννοιολογικής χαρτογράφησης του Φωτόδεντρου (<https://photodentro.edu.gr/lor/r/8521/3423>), β) η εφαρμογή του ιστοτόπου Bubbl.us (<https://bubbl.us>), γ) η εφαρμογή Inspiration, κ.ά.
- **Επίλυση προβλήματος:** Επιλέγεται ένα πρόβλημα για το οποίο οι μαθητές/τριες καλούνται να βρουν τρόπους αντιμετώπισής του. Έτσι, οι μαθητές/τριες διερευνούν τις διάφορες πτυχές του προβλήματος, εξετάζουν τους λόγους που οδήγησαν στην ανάδυση του προβλήματος στο εκάστοτε πολιτισμικό του συγκείμενο, και πώς εμφανίζεται στο συγχρονικό τους ιστορικό παρόν, συνεργάζονται μεταξύ τους, συζητούν και προτείνουν λύσεις.
- **Μέθοδος project:** Διεπιστημονική μέθοδος. Οι μαθητές και οι μαθήτριες σχηματίζουν ομάδες και αναλαμβάνουν να ασχοληθούν με ένα θέμα με βάση τις δικές τους προτιμήσεις υπό το πρίσμα κάποιου επιστημονικού κλάδου. Ο/Η εκπαιδευτικός παίζει επικουρικό και όχι κεντρικό ρόλο. Σημαντική είναι η ανατροφοδότηση και η τελική αυτοαξιολόγηση και ο αναστοχασμός της εργασίας των ομάδων.
- **Παιχνίδι ρόλων:** Οι εκπαιδευόμενοι/ες μελετούν τις στάσεις, τις συμπεριφορές και τις απόψεις συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων, υποδύομενοι συγκεκριμένους ρόλους. Δεν είναι στόχος η πιστή αναπαράσταση, αλλά η παρουσίαση των θέσεων των διαφορετικών ανθρώπων και ομάδων. Οι μαθητές και οι μαθήτριες μαθαίνουν επίσης να συμμετέχουν σε διαδικασίες εύρεσης και επίλυσης των προβλημάτων. Στις μεγάλες τάξεις μπορεί να συνδυαστεί με ένα debate (π.χ. μια ομάδα να είναι περιβαλλοντική οργάνωση, η άλλη κυνηγετικός όμιλος, άλλη φορέας διαχείρισης κ.λπ.)
- **Παιχνίδια αντιλογίας (debate):** Δίνεται ένα θέμα ή μια ερώτηση και οι μαθητές/τριες χωρίζονται σε δύο ομάδες. Οι δύο ομάδες καλούνται να υποστηρίξουν τις δύο αντίθετες θέσεις. Η αντιπαράθεση γίνεται εντός ενός χρονικού πλαισίου και με την τήρηση κάποιων προκαθορισμένων κανόνων. Μπορεί να οριστεί και μια τρίτη ομάδα μαθητών/τριών, η οποία θα συντονίζει την αντιπαράθεση και στο τέλος θα κρίνει τη λογική εγκυρότητα και το ευθύβολο των επιχειρημάτων. Το θέμα που θα επιλεγεί πρέπει να είναι αμφιλεγόμενο (να επιλεγεί, δηλαδή, ένα θέμα για το οποίο υπάρχουν επιχειρήματα και για τις δύο πλευρές και να μη φαίνεται με την πρώτη ματιά ότι υπερτερεί το «υπέρ» ή το «κατά»).
- **Δραματοποίηση:** Η δραματοποίηση δεν πρέπει να συγχέεται με το παιχνίδι ρόλων, αφού στη δραματοποίηση έχουμε ουσιαστικά να κάνουμε με ένα θεατρικό παιχνίδι. Έτσι, αξιοποιούνται τεχνικές και εργαλεία του θεάτρου (σενάριο, «σκηνοθετική» οπτική κ.λπ.) με σκοπό την ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας των μαθητών/τριών και ταυτόχρονα τη διερεύνηση ενός προβλήματος.

- **Επισκόπηση:** Η επισκόπηση είναι η καταγραφή των απόψεων μιας ομάδας ανθρώπων για ένα ή διάφορα ζητήματα, π.χ. κατά πόσο αισθάνεται κάποιος ευτυχισμένος και για ποιους λόγους. Για την επισκόπηση συνήθως χρησιμοποιούνται ερωτηματολόγια και συνεντεύξεις. Οι ομάδες, αφού καταγράψουν τις απόψεις, μελετούν, αναλύουν και παρουσιάζουν τα αποτελέσματα. Στο μάθημα της Ηθικής, θα μπορούσαν οι ομάδες να ερευνήσουν τις απόψεις των πολιτών σχετικά με ζητήματα εφαρμοσμένης ηθικής, όπως ευθανασία, αμβλώσεις, θανατική ποινή κλπ.
- **Βιβλιογραφική έρευνα:** Αναζήτηση και συλλογή πληροφοριών από την κατάλληλη βιβλιογραφία (βιβλία, περιοδικά, αρχεία) για τη συγγραφή μιας εργασίας. Σε αυτήν την περίπτωση, οι μαθητές/τριες αναζητούν πληροφορίες σε βιβλιοθήκες και αρχεία, έντυπα και ψηφιακά, και μπορεί να συνδυαστεί με μία από τις παραπάνω μεθόδους, όπως με τη μέθοδο project κ.ά.).

B. Σκοποθεσία

B1. Γενικοί σκοποί

Οι γενικοί σκοποί του μαθήματος είναι οι μαθητές/τριες:

- ο να χειρίζονται ηθικά διλήμματα και ηθικά προβλήματα που εμφανίζονται στον δημόσιο χώρο και στην προσωπική ζωή,
- ο να μαθαίνουν να ακούνε την άλλη άποψη, να εκτιμούν και να αξιολογούν τα επιχειρήματα της άλλης πλευράς,
- ο να κατανοήσουν ότι η Ηθική δεν ταυτίζεται με τον *ηθικισμό*, κάθε είδους και προέλευσης, ο οποίος προϋποθέτει (και συνεπάγεται) την καταπίεση, την υποταγή και την ηθικολογία,
- ο να διακρίνουν την αυτοτέλεια και ανεξαρτησία της φιλοσοφικής Ηθικής από την όποια θρησκευτική Ηθική και να αποδίδουν ιδιαίτερη βαρύτητα σε μια σαφή και αυστηρά πειθαρχημένη επιχειρηματολογία που αποσκοπεί στην επί ίσοις όροις διεξαγωγή ενός ισότιμου έλλογου διαλόγου, όπου η πειθώ προκύπτει ως προϊόν αυτού του τύπου διαλόγου,
- ο να αναγνωρίζουν και να αναφέρουν τους όρους και τις αρχές διατύπωσης ενός φιλοσοφικού/ηθικού ερωτήματος,
- ο να αναγνωρίζουν τη δομή του φιλοσοφικού επιχειρήματος, που χρησιμοποιείται στο πεδίο της ηθικής,
- ο να διακρίνουν τα έγκυρα επιχειρήματα,
- ο να διερευνούν κριτικά και συγκριτικά τις πιθανές απαντήσεις στα φιλοσοφικά/ηθικά ερωτήματα.

B2. Ειδικοί σκοποί

Οι ειδικοί σκοποί για τους/τις μαθητές/τριες είναι:

- α) Να αποκτήσουν μια εισαγωγική γνώση ηθικών ζητημάτων, η οποία θα λειτουργεί ταυτόχρονα και ως πρόσκληση στην αντιμετώπισή τους ενσυνείδητα και *μετά λόγου γνώσεως*.
- β) Να αναπτύξουν θετική στάση απέναντι στον ηθικο/φιλοσοφικό στοχασμό, ώστε η πρό(σ)κληση αυτή να απαντηθεί θετικά.
- γ) Να καλλιεργήσουν αυτόνομη συνθετική και κριτική σκέψη.
- δ) Να αντιληφθούν τη χρησιμότητα της Εφαρμοσμένης Ηθικής για την καθημερινή τους ζωή, ιδιαίτερα στη λήψη αποφάσεων που σχετίζονται με ηθικά διλήμματα και συγκρούσεις αξιών.

B3. Στόχοι/Προσδοκώμενα Μαθησιακά Αποτελέσματα

Οι παραπάνω σκοποί εξειδικεύονται στους εξής στόχους (γνώσεις-ικανότητες/δεξιότητες, αξίες/στάσεις)

I. Γνώσεις

Οι μαθητές/τριες να μπορούν:

1. Να γνωρίσουν τη μέθοδο, την ιδιοτυπία και τη σπουδαιότητα της Ηθικής ως πνευματικής δραστηριότητας και τα βασικά σημεία ως προς τα οποία διαφοροποιείται από τις επιστήμες, τους νόμους, ιδεολογικές και θρησκευτικές πεποιθήσεις και από όμορους πνευματικούς χώρους.
2. Να γνωρίσουν ηθικές απόψεις από την Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία και στάσεις ζωής που γεννήθηκαν από τον φιλοσοφικό στοχασμό της πρώιμης και ύστερης ελληνικής σκέψης αλλά και γενικότερα στο πλαίσιο της παγκόσμιας φιλοσοφικής κληρονομιάς, με αναφορά στα πρόσωπα που τις διατύπωσαν και να συνειδητοποιούν την ύπαρξη ανάλογων ηθικών αντιλήψεων σε άλλες πολιτισμικές παραδόσεις
3. Να γνωρίσουν τη σημασία βασικών ηθικοφιλοσοφικών εννοιών και των αποχρώσεών τους ανάλογα με το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο χρησιμοποιήθηκαν, καθώς και τη διεπιστημονική διαπλοκή τους και τη γενικότερη απήχρησή τους σε διάφορα πεδία πνευματικής δραστηριότητας.

II. Ικανότητες-Δεξιότητες

Οι μαθητές/τριες να μπορούν:

1. Να προσεγγίζουν αναστοχαστικά τα μεγάλα ερωτήματα, ειδικότερα τα ηθικά, που διατυπώνει ο άνθρωπος για την ύπαρξή του και για το νόημά της και, προπάντων, να προσεγγίζουν κριτικά τις απαντήσεις που κατά καιρούς δίνονται σε αυτά.
2. Να επεξεργάζονται ένα ηθικο/φιλοσοφικό ερώτημα ή πρόβλημα ατομικά αλλά και στο πλαίσιο μιας ομάδας, και να διατυπώνουν (προφορικά ή γραπτά) τη δική τους άποψη με τεκμηριωμένο λόγο, κάνοντας χρήση επιχειρημάτων.

3. Να συγκρίνουν διαφορετικούς τρόπους προσέγγισης και ανάλυσης των δεδομένων ενός ηθικο/φιλοσοφικού ερωτήματος ή πολιτικού προβλήματος και να προβαίνουν σε κριτικές αποτιμήσεις.
4. Να αναδιατυπώνουν τις διάφορες φιλοσοφικές απόψεις σε ζητήματα Εφαρμοσμένης Φιλοσοφίας, ειδικότερα ζητήματα Ηθικής, Πολιτικής, Αισθητικής Φιλοσοφίας, προβαίνοντας συγχρόνως στη μελέτη των διασυνδέσεών τους και σε κριτική αποτίμησή τους.
5. Να μελετούν ηθικο/φιλοσοφικά κείμενα, να ανασυγκροτούν το κεντρικό φιλοσοφικό επιχείρημα, να παρακολουθούν τους τρόπους λογικής και αποδεικτικής στήριξής του και να προβαίνουν σε κριτικό σχολιασμό.
6. Να μελετούν ποικίλα, πολυτροπικά κείμενα, κινηματογραφικές ταινίες, αποσπάσματα μυθιστορημάτων, ποιητικών και θεατρικών έργων, πίνακες ζωγραφικής, μουσικές συνθέσεις, κ.λπ. και να τα συνδέουν με κεντρικούς ηθικοφιλοσοφικούς προβληματισμούς.
7. Να χρησιμοποιούν τους φιλοσοφικούς όρους με ακρίβεια και συνέπεια για τη διατύπωση των δικών τους απόψεων.
8. Να μαθαίνουν να ακούνε και να σέβονται την αντίθετη άποψη, να αναζητούν και να αξιολογούν τα επιχειρήματα που τη στηρίζουν.
9. Να θέτουν υπό έλεγχο και τις δικές τους πεποιθήσεις τις οποίες αντλούν από το περιβάλλον τους έτσι ώστε να επιτευχθεί υπέρβαση του «εγκλωβισμού» του/ης καθένα/μιάς στις παραδοσιακές του/της πεποιθήσεις που οδηγεί στην ειρηνική συνύπαρξη ανθρώπων από διαφορετικά περιβάλλοντα και δημιουργεί ένα πανανθρώπινο βλέμμα, χωρίς μισαλλοδοξία. Το σχολείο επιθυμεί να παρεμβαίνει με διαπολιτισμική αγωγή στην ισότιμη και με αμοιβαίο σεβασμό αποδοχή των ποικίλων πεποιθήσεων που δεν είναι βλαπτικές για τον άλλο.

III. Αξίες-Στάσεις

Οι μαθητές/τριες να μπορούν:

1. Να κατανοήσουν τον οικουμενικό χαρακτήρα εννοιών και φιλοσοφικών ερωτημάτων, ειδικότερα από τον χώρο της Πρακτικής Φιλοσοφίας, τόσο σε επίπεδο προβληματικής όσο και σε επίπεδο μεθόδων διατύπωσης, κριτικής ανάλυσης και τεκμηρίωσης των απαντήσεων.
2. Να εκτιμούν την αξία της αφαίρεσης για τη διαχείριση της πολυπλοκότητας ενός προβλήματος.
3. Να αναγνωρίζουν ότι η Ηθική Φιλοσοφία είναι ταυτόχρονα γνώση, μέθοδος έρευνας και στάση ζωής.
4. Να καλλιεργούν βαθμιαία αναστοχαστική στάση απέναντι σε κάθε ιδέα, άποψη ή και κοσμοθεώρηση που διατυπώνεται από διάφορες πηγές με σαφή ή υπόρρητη πρόθεση να επηρεάσει τη σκέψη ατόμων, ομάδων ή και του συνόλου της κοινωνίας ή να χειραγωγήσει συνειδήσεις.
5. Να διαμορφώσουν σταδιακά, προσωπική, αλλά κριτικά θεμελιωμένη άποψη για τα κρίσιμα ζητήματα του κόσμου και της ζωής τους με αφετηρία τη σύνθεση των σχολικών γνώσεων, των προσωπικών τους απόψεων και της κοινωνικής εμπειρίας τους.
6. Να συνεργάζονται σε ομάδες στο πλαίσιο της ομαδοσυνεργατικής προσέγγισης.
7. Να συνδιαλέγονται κατανοώντας την αξία του σεβασμού της διαφορετικής άποψης, των αρχών και αξιών του ισότιμου δημοκρατικού διαλόγου, και εν τέλει της συναίνεσης και της σύνθεσης απόψεων.

B4. Περιεχόμενο του γνωστικού αντικείμενου της Ηθικής: Θεματικά πεδία και θεματικές ενότητες

Α΄ Γυμνασίου	Β΄ Γυμνασίου	Γ΄ Γυμνασίου
1^ο ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΠΕΔΙΟ: Πρώτοι προβληματισμοί και θεωρίες		
1. Ποιες πράξεις θεωρούμε ηθικές; 2. Έθιμα, πολιτισμός και Ηθική: πώς ξεκίνησαν; 3. Το καλό και το κακό σε διάφορους πολιτισμούς (πολιτισμικός σχετικισμός) 4. Διάκριση του ηθικού επιχειρήματος από τη διατύπωση γνώμης 5. Υπάρχουν ηθικά πρότυπα; 6. Γιατί είναι σημαντικοί οι φίλοι και γιατί γενικότερα πρέπει να ενδιαφερόμαστε για τους άλλους;	1. Μπορεί να μας βοηθήσει η φιλοσοφία να ζούμε καλά; 2. Η αρχαία φιλοσοφία ως τέχνη του βίου (Σωκράτης, Στωικοί, Επίκουρος) 3. Νόμοι του κράτους, ηθικοί κανόνες και υπακοή 4. Η ελευθερία των επιλογών 5. Υπάρχουν καλά ψέματα;	1. Πώς θα γίνουμε ενάρετοι; (εισαγωγή στην ηθική του Αριστοτέλη) 2. Το φυσικό δίκαιο ως πηγή αξιών και άγραφων ηθικών αρχών και η συμβατική έννοια της Δικαιοσύνης 3. Πλάτων <i>Ευθύφρων</i> ή το κατά πόσο το «δίκαιο» μπορεί να οριστεί ως «αυτό που προστάζουν οι θεοί» 4. Το αίτημα για Ελευθερία, Ισότητα και Αδελφότητα και ο Διαφωτισμός 5. Ηθική, Λόγος και συναίσθημα 6. Ηθικός νόμος και ορθολογικές προσαγωγές (Καντ)
2^ο ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΠΕΔΙΟ: Η Ηθική στην πράξη		
7. Τα καθήκοντά μας προς τις μελλοντικές γενιές για έναν βιώσιμο πλανήτη 8. Τέχνη και απαγορεύσεις 9. Εκφοβισμός και βία 10. Η πλατωνική αλληγορία του σπηλαίου: Αλήθεια ψευδαισθήσεις 11. Κώδικες δεοντολογίας, Δημοσιογραφία και η «πέμπτη εξουσία» των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και του Διαδικτύου 12. Διακρίσεις και ρατσισμός	6. Γιατί έχουμε ηθική υποχρέωση να προστατεύσουμε το περιβάλλον; 7. Πρέπει να μας απασχολεί η οικονομική ανισότητα; 8. Τι είναι το «δίκαιο εμπόριο»/ηθική και επιχειρήσεις 9. Τα καθήκοντα του ενεργού πολίτη 10. Οι Δίκαιοι των Εθνών 11. Έρως και αγάπη 12. Κακοποιητικές συμπεριφορές (ενδοοικογενειακή βία και παρενόχληση) 13. Η λογοτεχνία ως καλλιέργεια της ηθικής ευαισθησίας	7. Ανθρώπινα δικαιώματα και προκαταλήψεις 8. Κοινωνική αλληλεγγύη και ευάλωτες ομάδες 9. Υπάρχει ελπίδα το ανθρώπινο γένος να ανακαλύψει κάποιον άλλον τρόπο για να επιλύει τις συγκρούσεις συμφερόντων, εκτός από τον πόλεμο; 10. Πώς θα αποτρέψουμε την απειλή ενός μελλοντικού ολοκληρωτισμού με την εμπέδωση ηθικών αρχών; 11. Πρέπει να υπάρχουν ηθικά όρια στις επιστήμες;

13. Ηθική στάση απέναντι στα ζώα 14. Αλληλεγγύη στην πράξη: αιμοδοσία και δωρεά οργάνων	14. Όταν ο κινηματογράφος μας ανοίγει ηθικούς ορίζοντες: η ταινίας του Σπήλμπεργκ «Η διάσωση του στρατιώτη Ράιαν» και οι δυνατότητες ηθικών επιλογών 15. Τεχνητή Νοημοσύνη	12. Κλιματική κρίση και ιδιαίτερα οι επιπτώσεις της σε ευάλωτες ομάδες 13. Κλωνοποίηση (θεραπευτική και αναπαραγωγική) 14. Το «πρόβλημα του τρόλεϊ»
3^ο ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΠΕΔΙΟ: Ηθική και θρησκείες		
15. Ήθη και έθιμα στις πιο διαδεδομένες θρησκείες 16. Μονοθεϊστικές θρησκείες και ηθικές αρχές 17. Αξίες και αρετές της θρησκευτικής ζωής	16. Η συμβολή των θρησκειών στην ανάδειξη ηθικών αξιών, αρχών και αρετών 17. Διαθρησκειακός διάλογος και δημοκρατικές κοινωνίες. Θρησκείες και ειρηνική συνύπαρξη	15. Η ιερότητα της ανθρώπινης ζωής 16. Η έκφραση του θρησκευτικού συναισθήματος μέσω της Τέχνης: Το <i>αισθητικό</i> και το <i>ιερό</i> (Θεοτοκόπουλος, Καραβάτζιο, Ρέμπραντ) 17. Από την <i>ιεροποίηση</i> στην <i>αποϊεροποίηση</i> της φύσης

Γ. Αξιολόγηση

Για να λειτουργήσει σωστά η διδασκαλία και η αξιολόγηση πρέπει οι εκπαιδευτικοί να μπορούν να απαντήσουν με σαφήνεια στα εξής ερωτήματα: Α) Πού θέλω να πάω; Β) Πώς θα πάω; Γ) Πώς θα ξέρω ότι έφτασα;

Α) Πού θέλω να πάω;

Αφορά στους γενικότερους σκοπούς του μαθήματος της Ηθικής. Στο συγκεκριμένο Πρόγραμμα Σπουδών πρόκειται για τους γενικούς σκοπούς που αναφέρθηκαν στο πρώτο μέρος αλλά και για τους ειδικούς στόχους κάθε θεματικής ενότητας.

Β) Πώς θα πάω;

Ο τρόπος και η διαδικασία αξιολόγησης του μαθήματος είναι αναπόσπαστο μέρος της διδασκαλίας του. Η αξιολόγηση και ο έλεγχος των μαθησιακών στόχων που τέθηκαν στην αρχή της διδασκαλίας δεν θα ακολουθεί μόνο μετά το πέρας κάθε Θεματικού Πεδίου, αλλά και κάθε επιμέρους θεματικής ενότητας, εφόσον προκύπτει από τις απορίες, τα ενδιαφέροντα και τα ερωτήματα μέσα από την ενεργητική «εμπλοκή» των μαθητών/τριών στον διάλογο. Η διαπίστωση των στοιχείων αυτών είναι κριτήριο της διδακτικής επιτυχίας του μαθήματος. Ειδικότερα η αξιολόγηση κάθε Θεματικού Πεδίου πρέπει να γίνεται με ερωτήσεις και ασκήσεις φιλοσοφικής επιχειρηματολογίας, με τις οποίες θα ελέγχεται κατά πόσο οι μαθητές/τριες:

- α) κατανόησαν τη διδαχθείσα ύλη.
- β) είναι σε θέση να την αξιοποιήσουν κριτικά, προκειμένου να εμβαθύνουν περισσότερο στο συζητούμενο θέμα.
- γ) να διατυπώσουν πάνω σ' αυτό σκέψεις που υποστηρίζουν μία θέση ή την αντικρούουν, ασκώντας αιτιολογημένη κριτική.

Στον εκπαιδευτικό ορίζοντα, που συνάδει με τη μεθοδολογική προσέγγιση του παρόντος Προγράμματος Σπουδών, θα πρέπει να επιδιώκεται συχνά η επαφή των μαθητών/τριών με τον πρωτότυπο φιλοσοφικό λόγο και η εξοικείωσή τους με τις πρωτογενείς πηγές του φιλοσοφικού στοχασμού. Είναι παιδαγωγικά σκόπιμο τα σύγχρονα κείμενα που θα επιλέγονται προς κατανόηση και ερμηνεία από τους/τις μαθητές/μαθήτριες, και που θα υπηρετούν ένα γενικό όραμα ανθρωπιστικής παιδείας, να συνδιαλέγονται με ποικίλους τρόπους με τα κείμενα φιλοσόφων προηγούμενων αιώνων ή και άλλων πολιτισμικών παραδόσεων, ώστε να μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως υλικό συγκριτικής εξέτασης και διαλόγου των διαφορετικών εποχών μέχρι το συγχρονικό του παρόν.

Κατηγορίες προτεινόμενων δραστηριοτήτων αξιολόγησης

Κατανόηση (Μετατροπή): Με τον όρο μετατροπή νοείται η ανάπτυξη της ικανότητας του/της μαθητή/τριας να μεταφέρει ένα πρόβλημα ή μια θεωρία από μια Α σε μια Β μορφή χωρίς να χάνει την ουσία του/της. Τέτοιες μπορούν να είναι: α) η μετατροπή ενός αφηρημένου θέματος σε κάτι

συγκεκριμένο –να δώσει, π.χ., ο/η μαθητής/τρια παραδείγματα που να δείχνουν ότι κατανοεί κάποια αφηρημένη έννοια ή επιχειρηματολογική δομή, β) η αλλαγή στον τρόπο με τον οποίο διατυπώνεται κάτι χωρίς να μεταβάλλεται το νόημά του –να πει π.χ., ο/η μαθητής/τρια αυτό που διάβασε με δικά του λόγια, και γ) η σύμπτυξη ή η ανάπτυξη ενός θέματος –να εκφράσει, π.χ. περιληπτικά ο/η μαθητής/τρια αυτό που αναφέρεται σε πολλές σειρές ή αντίθετα να αναπτύξει περισσότερο μια περιληπτική έκφραση ενός θέματος. (π.χ. σημειώστε περιληπτικά σε τι συνίσταται η συνεισφορά του Καντ στη Ηθική).

Ερμηνεία: Για να καταλάβει ένας αναγνώστης ένα κείμενο πρέπει καταρχήν να *μετατρέψει* τα σύμβολα, τις λέξεις και τις φράσεις σε νοήματα και στη συνέχεια να συλλάβει τη σχέση που υφίσταται ανάμεσα σ' αυτά. Κατά την εξέταση του βαθμού στον οποίο έχει επιτευχθεί αυτός ο στόχος, ζητείται από τον/την μαθητή/τρια να αναφέρει τα κύρια συμπεράσματα που προκύπτουν από ένα κείμενο, από εικόνες κ.λπ.

Προέκταση ή επέκταση: Αναφέρεται στην ικανότητα του μαθητικού κοινού να εξάγει συμπεράσματα και να προσδιορίζει τα όρια ισχύος τους και τους γενικότερους περιορισμούς τους, να διατυπώνει νέες υποθέσεις με βάση δεδομένα στοιχεία, να συμπληρώνει τα στοιχεία, τα οποία λείπουν από τα δεδομένα που διαθέτει, να προσδιορίζει τον βαθμό πιθανότητας εμφάνισης των διαφόρων συνεπειών ή εξελίξεων που πρόκειται να ακολουθήσουν, αν ισχύουν ορισμένες προϋποθέσεις κ.λπ. Κατά την εξέταση, ο έλεγχος της επίτευξης του στόχου αυτού της ανάπτυξης, δηλαδή της ικανότητας του/της μαθητή/τριας να προβαίνει σε λογικές προεκτάσεις γίνεται συνήθως μαζί με τον έλεγχο επίτευξης και των άλλων υποστόχων της κατηγορίας της κατανόησης. Οι ερωτήσεις που αναφέρονται στην προέκταση αποσκοπούν στο να καθορίσουν αν ο/η μαθητής/τρια είναι ικανός/ή να προχωρήσει πέρα από τα συγκεκριμένα δεδομένα και τις συγκεκριμένες πληροφορίες και αν οι προεκτάσεις του αυτές είναι ορθές, αν μπορεί να γενικεύει ή αντίθετα να εξειδικεύει.

Τα φιλοσοφικά κείμενα που θα χρησιμοποιούνται για την αξιολόγηση καλό θα είναι να προάγουν τον διακαλλιτεχνικό διάλογο, να επιτρέπουν τη σύνδεσή τους και με τη λογοτεχνία και τις άλλες καλές τέχνες (ζωγραφική, θέατρο, μουσική, κινηματογράφος, κ.λπ.). Συνολικά το περιεχόμενό τους να βρίσκεται σε συμβατότητα με τις αρχές της σύγχρονης διδακτικής, να περιλαμβάνει δηλαδή συγκεκριμένες ασκήσεις που προϋποθέτουν τη συνδυαστική αξιοποίηση των πληροφοριών. Καλό είναι να λαμβάνονται υπόψη οι άμεσες εμπειρίες των μαθητών/τριών. Είναι αυτονόητο ότι οι ερωτήσεις θα πρέπει να είναι πρωτίστως ανοικτού τύπου ή ελεύθερης ανάπτυξης. Δεν θα αποκλείεται όμως ο συνδυασμός τους με μικρό αριθμό ερωτήσεων «αντικειμενικού» ή «κλειστού» τύπου (σωστό-λάθος, σύζευξης, πολλαπλής επιλογής) και κυρίως ερωτήσεων στις οποίες συνδυάζεται ο αντικειμενικός τύπος με την ελεύθερη ανάπτυξη (π.χ. σημειώστε τη σωστή απάντηση και αιτιολογήστε την επιλογή σας).

Γενικά στην αξιολόγηση των μαθητών/τριών πρέπει να προτιμώνται ασκήσεις ανακεφαλαίωσης και εργασίες εμπέδωσης που να προωθούν την κριτική σκέψη και δημιουργικότητα, σε συνδυασμό με την εμβάθυνση, σύνθεση και επέκταση των γνωστικών στοιχείων. Η ύπαρξη ασκήσεων και εργασιών στο τέλος της ενότητας ή του θεματικού πεδίου συμβάλλει στην αύξηση

του βαθμού ανατροφοδότησης, που αποσκοπεί στο να καταστήσει τη μάθηση ισχυρή και συνεχώς διαθέσιμη στον/στην μαθητή/τρια. Η εσωτερική σύνδεση και συνοχή στα γνωστικά αντικείμενα κάθε πεδίου βοηθά ώστε στα επόμενα θεματικά πεδία να χρησιμοποιούνται οι ήδη αποκτημένες γνώσεις από τους/τις μαθητές/τριες.

Γ) Πώς θα ξέρω ότι έφτασα;

Σε αυτή την κατεύθυνση δείχνουν τα προσδοκώμενα μαθησιακά αποτελέσματα (ΠΜΑ) μετά από κάθε διδασκαλία ενός θεματικού πεδίου ή μετά το σύνολο της διδασκαλίας της Ηθικής. Το τι περιμένουμε να έχουν κατακτήσει οι μαθητές/τριες σε επίπεδο γνώσεων, δεξιοτήτων, στάσεων, έξεων και αξιών.

Η αξιολόγηση στο μάθημα της Ηθικής έχει τους κάτωθι στόχους:

- α. Να παρέχονται πολλαπλές επιλογές μαθησιακών δραστηριοτήτων και ποικίλα ερεθίσματα που μπορούν να υποστηρίξουν την αξιολόγηση των μαθητών/τριών ανάλογα με τις διαφοροποιημένες εκπαιδευτικές ανάγκες τους.
- β. Να ελέγχεται κατά πόσο επιτεύχθηκαν τόσο τα ΠΜΑ που ορίστηκαν ως προοργανωτές στην αρχή κάθε ενότητας, όσο και οι γενικοί σκοποί του μαθήματος.
- γ. Κάθε ενότητα να ολοκληρώνεται με σύντομη αναστοχαστική διαδικασία (ως αποτιμητή) που δίνει στους/στις μαθητές/τριες τη δυνατότητα αυτοαξιολόγησης της προόδου τους με σημείο αναφοράς τα ΠΜΑ.

Ορισμένες από τις μορφές που μπορεί να έχει η αξιολόγηση είναι δυνατόν να ενταχθούν στις κάτωθι πρακτικές:

1. Προφορική εξέταση
2. Συνθετικές γραπτές εργασίες (ομαδικές ή ατομικές).
3. Ωριαία διαγωνίσματα.

Δ. Ενδεικτικές διδακτικές προτάσεις

Δ1. Διδακτικά σενάρια

1ο Διδακτικό σενάριο

A. ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΣΕΝΑΡΙΟΥ

Τίτλος διδακτικού σεναρίου:	Σώστε τα θαλάσσια θηλαστικά!
Τάξη στην οποία απευθύνεται:	A' Γυμνασίου
Εμπλεκόμενες γνωστικές περιοχές-θεματικές ενότητες:	Ηθική, Φιλοσοφία, Βιολογία
Θεματική Ενότητα 13:	Ηθική στάση απέναντι στα ζώα
Λέξεις-κλειδιά:	Ηθική, φάλαινες, αξία, φιλοζωία, ακτιβισμός, ενσυναίσθηση
Εκτιμώμενη διάρκεια:	5 διδακτικές ώρες

B. ΠΛΑΙΣΙΟ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ

▼ Προβληματισμός του σεναρίου

Μ' αυτό το σενάριο θέλουμε να ευαισθητοποιήσουμε τα παιδιά για την αξία των άλλων ζώων, για την αξία της βιοποικιλότητας, αλλά και για τις καταστροφικές συνέπειες που μπορεί να έχει η συμπεριφορά μας τελικά σε εμάς τους ίδιους.

▼ Διδακτικοί στόχοι

Σε επίπεδο γνώσεων

Οι μαθητές/τριες:

- να γνωρίσουν φιλοσοφικές θεωρίες που ασχολούνται με τα ζώα,
- να γνωρίσουν στοιχεία από τη φιλοσοφική υπεράσπιση των δικαιωμάτων των ζώων,
- να γνωρίσουν ποια ζώα απειλούνται από την ανθρώπινη δράση.

Σε επίπεδο ικανοτήτων/δεξιοτήτων

Οι μαθητές/τριες:

- να συνδέσουν την Ηθική με προβλήματα της καθημερινής ζωής και να προσπαθήσουν να τα λύσουν χρησιμοποιώντας λογικά επιχειρήματα,
- να συζητήσουν και να αξιολογήσουν τις απόψεις για τα δικαιώματα των ζώων,
- να προβληματιστούν και να προσπαθήσουν να απαντήσουν σε ηθικά διλήμματα,
- να συνεργαστούν με τους συμμαθητές και τις συμμαθήτριά τους,

- να εμβαθύνουν στην κατανόηση φιλοσοφικών κειμένων,
- να συγκρίνουν διαφορετικές ηθικές αρχές.

Σε επίπεδο στάσεων/αξιών

Οι μαθητές/τριες:

- να προβληματιστούν για τη στάση του ανθρώπου απέναντι στα ζώα,
- να αντιληφθούν την αξία της ζωής των άλλων ζώων.

► Οργάνωση της διδασκαλίας & απαιτούμενη υλικοτεχνική υποδομή:

Οι μέθοδοι που ακολουθούνται είναι:

- Ευρετική-ανακαλυπτική
- Ομαδοσυνεργατική
- Μαθητοκεντρική

Οι μαθητές/τριες εργάζονται (από τη Β φάση) χωρισμένοι σε ομάδες εργασίας. Η διαδικασία εντός των ομάδων ρυθμίζεται από τους/τις ίδιους/ες τους/τις μαθητές/τριες με την υποστήριξη του/της εκπαιδευτικού. Τα πορίσματα των ομάδων συζητούνται στην ολομέλεια.

Γ. ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

► Στάδια υλοποίησης

Α΄ Φάση: Αφόρμηση και πρώτη συζήτηση για το θέμα

1η-2η διδακτική ώρα

Ο/Η εκπαιδευτικός προβάλλει στη σχολική αίθουσα ολόκληρη ή μέρη της ταινίας *Ελευθερώστε τον Γουίλι* (*Free Willy*, 1993). Η ταινία περιγράφει τις αγωνιώδεις προσπάθειες ενός έφηβου και της παρέας του να οδηγήσουν μια φάλαινα-όρκα από ένα θαλάσσιο πάρκο πίσω στη θάλασσα.

3η διδακτική ώρα

Τα παιδιά προσπαθούν να απαντήσουν, με τη βοήθεια του/της εκπαιδευτικού, στα παρακάτω ερωτήματα:

- ο Μπορείτε να περιγράψετε με συντομία την ιστορία που είδατε;
- ο Υπάρχει κάτι το αφύσικο στον εγκλεισμό θαλάσσιων θηλαστικών σε δεξαμενές;
- ο Ποια είναι τα συναισθήματα που κινητοποιούν τον ήρωα της ιστορίας να δράσει;
- ο Αξίζει η ζωή των φαιαινών; Πρέπει να τις προστατεύσουμε;

Β΄ Φάση

4η διδακτική ώρα

Ο/Η εκπαιδευτικός προβάλλει ή διαβάζει το παρακάτω κείμενο και ζητά να το σχολιάσουν τα παιδιά:

«Ο άνθρωπος ανέκαθεν πίστευε ότι είναι πιο έξυπνος από τα δελφίνια, επειδή έχει στο ενεργητικό του τόσα επιτεύγματα, όπως τον τροχό, τη Νέα Υόρκη, τους πολέμους και άλλα, ενώ το μόνο που έχουν κατορθώσει ποτέ τα δελφίνια είναι να τεμπελιάζουν στο νερό και να διασκεδάζουν. Αντιστρόφως, εντούτοις, τα δελφίνια ανέκαθεν πίστευαν ότι ήταν πολύ πιο έξυπνα από τον άνθρωπο, και μάλιστα για τους ίδιους ακριβώς λόγους.»

Ντάγκλας Άνταμς, *Αντίο κι Ευχαριστώ για τα Ψάρια*
(Adams, Douglas, *So Long and Thanks for the Fish*
παραπέμπεται στο Balcombe, Jonathan, *Οι Απολαύσεις των Ζώων*,
μτφρ. Γιάννης Καστανάρας, Νάρκισσος, Αθήνα, 2008, σ. 115.)

Στη συνέχεια, ο/η εκπαιδευτικός βοηθά τα παιδιά να χωριστούν σε τρεις ομάδες, μοιράζει σε κάθε ομάδα ένα από τα παρακάτω κείμενα της φιλοσόφου Nussbaum και ζητά από τις ομάδες να βρουν πιθανές απαντήσεις στο ερώτημα ή τα ερωτήματα που ακολουθούν:

1. «Μπορούμε να προάγουμε την ελπίδα αντλώντας την απλώς από τον θαυμασμό και την αγάπη μας. Ωστόσο, στην εποχή μας έχουμε και συγκεκριμένους λόγους να ελπίζουμε. Σήμερα, τόσο πολλοί άνθρωποι γνωρίζουν τόσο περισσότερα για τα ζώα· τα βλέπουν (εκ του σύνεγγυς και από ντοκιμαντέρ) και νοιάζονται γι' αυτά δεόντως, όχι μόνο μέσα από ναρκισσιστικές φαντασιώσεις. Αυτή η επανάσταση στην αντίληψή μας και στην κατανόηση της πραγματικότητα των ζώων έχει ήδη οδηγήσει σε απτές πολιτικές εξελίξεις.»

Nussbaum M. C., *Δικαιοσύνη για τα Ζώα, Η Συλλογική μας Ευθύνη*,
μτφρ. Αθανάσιος Αναγνωστόπουλος, Αθήνα: Κάτοπτρο, 2023, σ. 369.

Ερώτηση: Από πού προκύπτει η ελπίδα της φιλοσόφου ότι η στάση μας απέναντι στα ζώα θα αλλάξει;

2. «(...) τόσο στα ζώα όσο και στον άνθρωπο, κάθε μεμονωμένο πλάσμα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως σκοπός. Τα ζώα είναι άτομα όχι μόνο αριθμητικά (το καθένα τους έχει σημασία) αλλά και ποιοτικά: το μέλος κάθε είδους είναι ελαφρώς διαφορετικό από κάθε άλλο. Όσοι ζουν με ζώα συντροφιάς γνωρίζουν ότι οι προσωπικότητες και οι προτιμήσεις των συντρόφων τους είναι πολύ ιδιαίτερες –ό,τι είναι καλό για έναν σκύλο ή μια γάτα δεν είναι απαραίτητως καλό για όλους τους σκύλους ή για όλες τις γάτες.»

Nussbaum M. C., *Δικαιοσύνη για τα Ζώα, Η Συλλογική μας Ευθύνη*,
μτφρ. Αθανάσιος Αναγνωστόπουλος, Αθήνα: Κάτοπτρο, 2023, σ. 141.

Ερώτηση: Το γεγονός ότι κάθε ζώο είναι διαφορετικό και έχει τη δική του προσωπικότητα πώς επηρεάζει τη στάση μας απέναντι σε όλα τα ζώα;

3. «(...) κανένα άτομο ή καμία ομάδα ατόμων δεν επιτρέπεται να χρησιμοποιείται ως ιδιοκτησία των άλλων ή ως μέσο για τους σκοπούς μας. Κάθε άτομο συνιστά αυτοσκοπό»

Nussbaum M. C., *Δικαιοσύνη για τα Ζώα, Η Συλλογική μας Ευθύνη*,
μτφρ. Αθανάσιος Αναγνωστόπουλος, Αθήνα: Κάτοπτρο, 2023, σ. 146.

Ερώτηση: Τι εννοεί η φιλόσοφος με τα παραπάνω; Τι είναι αυτοσκοπός (γι' αυτό το ερώτημα ζητήστε και τη βοήθεια του/της καθηγητή/τριας σας); Αν δεχτούμε αυτή τη θέση, ποιες είναι οι συνέπειες για τη στάση μας απέναντι στα ζώα;

Έπειτα, οι ομάδες διαβάζουν στην ολομέλεια το απόσπασμα που είχαν να μελετήσουν και δίνουν τις απαντήσεις τους.

Γ' Φάση (5η διδακτική ώρα)

Συζήτηση για όσα ακούστηκαν την προηγούμενη ώρα. Κάθε ομάδα αναλαμβάνει να φτιάξει μια αφίσα για την κακομεταχείριση των ζώων και να την αναρτήσει στο σχολείο.

Δ. ΑΥΤΟΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ-ΑΝΑΣΤΟΧΑΣΜΟΣ:

Ο/Η εκπαιδευτικός μπορεί να ρωτήσει τα παιδιά για τη διαδικασία που ακολούθησαν και να συζητήσουν για την κακομεταχείριση των ζώων.

Ε. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Masson J. & McCarthy S., *Όταν οι ελέφαντες κλαίνε, Η συναισθηματική ζωή των ζώων*, μτφρ. Μακίτα Χάουελ, Αθήνα: Ωκεανίδα, 1999.

Nussbaum, Martha C., *Δικαιοσύνη για τα Ζώα, Η Συλλογική μας Ευθύνη*, μτφρ. Αθανάσιος Αναγνωστόπουλος, κ.ά., Αθήνα: Κάτοπτρο, 2023.

Μάλκομπ Τ., *Οι απολαύσεις των ζώων*, μτφρ. Γιάννης Καστανάρας, Αθήνα: Νάρκισσος, 2008.

Πορφύριος ο Τύριος, *Περί Αποχής Εμπύχων*, μτφρ. Νίκος Μιχ. Νικολίτσης, Αθήνα: Ευτοπία, 2020.

2ο Διδακτικό σενάριο

A. ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΣΕΝΑΡΙΟΥ

Τίτλος διδακτικού σεναρίου:

Ο ενάρετος άνθρωπος

Τάξη στην οποία απευθύνεται:

Γ' Γυμνασίου

Εμπλεκόμενες γνωστικές
περιοχές-θεματικές ενότητες:

Ηθική, Φιλοσοφία, Θρησκευτικά

Θεματική Ενότητα 1:

Πώς θα γίνουμε ενάρετοι;
(εισαγωγή στην ηθική του Αριστοτέλη)

Λέξεις-κλειδιά:

Ηθική, αρετές, ευδαιμονία, μεσότητα, θρησκείες

Εκτιμώμενη διάρκεια:

4 διδακτικές ώρες

B. ΠΛΑΙΣΙΟ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ

▀ Θεωρητικό πλαίσιο

Η αρετολογική, αρετοκρατική ή αρεταϊκή ηθική του Αριστοτέλη είναι μια θεωρία η οποία δίνει έμφαση στον χαρακτήρα που μπορεί να αναπτύξει ο άνθρωπος και στις αρετές που θα κατευθύνουν αυτόν τον χαρακτήρα του. Πρόκειται για μια θεωρία που δεν είναι ούτε συνεπειοκρατική ούτε δεοντοκρατική, αλλά τονίζει την αξία της διάπλασης του χαρακτήρα του ανθρώπου με στόχο να καλλιεργήσει τη *φρόνηση*, δηλαδή να μπορεί να αποφασίζει ποιες επιλογές είναι ωφέλιμες και ποιες βλαβερές για τον ίδιο και τους άλλους. Οι ορθές επιλογές μπορεί τελικά να οδηγήσουν σε μια ευτυχισμένη ζωή.

Με αυτό το διδακτικό σενάριο, οι μαθητές και οι μαθήτριες θα γνωρίσουν καλύτερα την ηθική θεωρία του Αριστοτέλη, θα έρθουν σε επαφή και θα μελετήσουν πρωτογενείς πηγές, και θα έχουν την ευκαιρία να αναζητήσουν τα κοινά σημεία της θεωρίας του Σταγειρίτη φιλοσόφου με τις ηθικές αξίες που προβάλλουν διάφορες θρησκείες.

▀ Διδακτικοί στόχοι

Σε επίπεδο γνώσεων

Οι μαθητές/τριες:

- να γνωρίσουν και να εμβαθύνουν στην αρετολογική ηθική του Αριστοτέλη,
- να μάθουν να διακρίνουν το νόημα της «ευδαιμονίας», όπως το εννοούσε ο Αριστοτέλης, από την καθημερινή σημασία του όρου «ευτυχία»,
- να γνωρίσουν τη σημασία της μεσότητας και να βρουν εφαρμογές της στην καθημερινή μας ζωή,
- να εντοπίσουν τις ηθικές αρχές διαφόρων θρησκειών.

Σε επίπεδο ικανοτήτων/δεξιοτήτων

Οι μαθητές/τριες:

- να συνδέσουν την Ηθική με προβλήματα της καθημερινής ζωής και να προσπαθήσουν να τα λύσουν χρησιμοποιώντας λογικά επιχειρήματα,
- να συζητήσουν και να αξιολογήσουν τις θέσεις του Αριστοτέλη και να εξετάσουν τη δυνατότητα αλλά και τις δυσκολίες και τα όρια της αξιοποίησής τους στη σύγχρονη εποχή,
- να συνεργαστούν με τους συμμαθητές και τις συμμαθήτριές τους,
- να εμβαθύνουν στην κατανόηση φιλοσοφικών κειμένων,
- να συγκρίνουν διαφορετικές ηθικές αρχές.

Σε επίπεδο στάσεων/αξιών

Οι μαθητές/τριες:

- να αξιοποιήσουν τα στοιχεία της αριστοτελικής ηθικής προκειμένου να διαμορφώσουν τον χαρακτήρα τους,
- να αντιληφθούν την αξία της μεσότητας για ορισμένες αποφάσεις που πρέπει να λάβουν.

▼ **Οργάνωση της διδασκαλίας & απαιτούμενη υλικοτεχνική υποδομή:**

Οι μέθοδοι που ακολουθούνται είναι:

- Ευρετική-ανακαλυπτική
- Ομαδοσυνεργατική
- Μαθητοκεντρική

Οι μαθητές/τριες εργάζονται χωρισμένοι σε ομάδες εργασίας. Η διαδικασία εντός των ομάδων ρυθμίζεται από τους/τις ίδιους/ες τους/τις μαθητές/τριες με την υποστήριξη του/της εκπαιδευτικού. Τα πορίσματα των ομάδων συζητούνται στην ολομέλεια.

Γ. ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

▼ **Στάδια υλοποίησης**

Α΄ Φάση: Αφόρμηση και πρώτη συζήτηση για το θέμα

1η-2η διδακτική ώρα

Τα παιδιά διαβάζουν το κεφάλαιο για την αριστοτελική ηθική από το σχολικό εγχειρίδιο. Προβάλλεται στον διαδραστικό πίνακα ή με τη βοήθεια προτζέκτορα σύντομο βίντεο για την ηθική του Αριστοτέλη. Μπορούν να αξιοποιηθούν αποσπάσματα από τα παρακάτω βίντεο:

- Από τη σειρά Animated... Φιλόσοφοι:
<https://www.youtube.com/watch?v=l8jv5lNBcns&t=13s> (18:20-21:40)

- Σύντομο βίντεο του φιλόλογου Στράτου Τσαγκάρη για την αριστοτελική ηθική:
<https://www.youtube.com/watch?v=NrhkSJeS7fM>

Στη συνέχεια, ακολουθεί συζήτηση με τα παιδιά για τις πληροφορίες που έμαθαν από το βίντεο.

Ο/Η εκπαιδευτικός πρέπει να εστιάσει στον ρόλο που παίζει η ευδαιμονία στην αριστοτελική ηθική.

Μπορεί να τονίσει τα εξής στοιχεία:

- Τον ορισμό που δίνει ο Αριστοτέλης: «Η ευτυχία είναι ορισμένη ενέργεια της ψυχής σύμφωνα με την τέλεια αρετή» ([A.13.1102a5])
- Να συζητήσει με τα παιδιά τις διαφορές που πιστεύουν ότι υπάρχουν μεταξύ του παραπάνω ορισμού και της σημερινής σημασίας της ευτυχίας.
- Να σχολιάσει την ετυμολογία της λέξης, ως «εύνοιας του δαίμονος, του θείου», δηλαδή ως μια κατάσταση που μπορεί να προκύψει, ίσως, με τη βοήθεια της λατρείας προς τους θεούς και την ελπίδα για μια καλή τύχη. Έτσι, καταλήγουμε και πάλι στον σημερινό όρο της «ευτυχίας», με το νοηματικό περιεχόμενο που έχει προσλάβει στη σύγχρονη εποχή.

Β' Φάση

3η διδακτική ώρα

Ο/Η εκπαιδευτικός μοιράζει το παρακάτω φύλλο εργασίας στα παιδιά:

Φύλλο εργασίας

Κείμενο:

Αλλά και η ζωή αυτών των ανθρώπων είναι μια σκέτη ευχαρίστηση. Γιατί η ευχαρίστηση είναι μια κατάσταση της ψυχής, και στον κάθε άνθρωπο ευχάριστο είναι αυτό που αγαπάει: το άλογο σ' αυτόν που αγαπάει τα άλογα, το θέαμα σ' αυτόν που αγαπάει τα θεάματα· με τον ίδιο τρόπο οι δίκαιες πράξεις σ' αυτόν που αγαπάει τη δικαιοσύνη, και, γενικά, οι ενάρετες πράξεις σ' αυτόν που αγαπάει την αρετή. Στην πλειονότητα των ανθρώπων τα ευχάριστα γι' αυτούς πράγματα βρίσκονται σε σύγκρουση μεταξύ τους για τον λόγο ότι δεν είναι ευχάριστα από τη φύση τους· στους ανθρώπους όμως που αγαπούν το ωραίο ευχάριστα είναι αυτά που είναι ευχάριστα από τη φύση τους· τέτοιες οι πράξεις της αρετής· έτσι και σ' αυτούς τους ανθρώπους είναι ευχάριστες και είναι και καθεαυτές ευχάριστες. Δεν τη χρειάζεται λοιπόν η ζωή αυτών των ανθρώπων την ευχαρίστηση σαν ένα είδος πρόσθετου κοσμήματος· αντίθετα, την έχει μέσα της. Γιατί σ' αυτά που είπαμε πρέπει να προσθέσουμε και τούτο: ο άνθρωπος που δεν βρίσκει ευχαρίστηση στις ωραίες πράξεις δεν είναι καν ένας καλός άνθρωπος. Ποιος θα ονόμαζε δίκαιο έναν άνθρωπο που δεν βρίσκει ευχαρίστηση στις δίκαιες πράξεις, ή ελεύθερο έναν άνθρωπο που δεν βρίσκει ευχαρίστηση στις ελεύθερες πράξεις, κ.ο.κ.; Αν έτσι έχει το πράγμα, τότε οι πράξεις της αρετής θα πρέπει, σκέφτομαι, να είναι ευχάριστες καθεαυτές, μαζί όμως και καλές και ωραίες· έχουν μάλιστα την καθεμιά από τις ιδιότητες αυτές στον ύψιστο βαθμό, αν είναι αλήθεια ότι ο ενάρετος άνθρωπος είναι καλός κριτής γι' αυτές τις ιδιότητες –πραγματικά, η κρίση του είναι αυτή που περιγράψαμε. Συμπέρασμα: Η ευδαιμονία είναι το υπέρτατο αγαθό και μαζί ό,τι πιο ωραίο και ό,τι πιο ευχάριστο· οι τρεις αυτές ιδιότητες δεν πρέπει να χωρίζονται με τον τρόπο που αυτό γίνεται στην επιγραφή της Δήλου:

Το δικαιότατο είναι το πιο όμορφο, η υγεία το καλύτερο· το πιο ευχάριστο απ' όλα να έχει κανείς ό,τι αγαπά·

ο λόγος είναι ότι όλες αυτές οι ιδιότητες συνυπάρχουν στις άριστες ενέργειες –αυτές, ή μία απ' αυτές, η καλύτερη, λέμε πως είναι η ευδαιμονία.

Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια* [1099a], μετάφραση: Δημήτριος Λυπουρλής

Ερωτήσεις

1. Τι σημαίνει «ευχαρίστηση» για τον Αριστοτέλη;
2. Πώς συνδέεται η ευχαρίστηση με α) τη δικαιοσύνη και β) την ευδαιμονία;

Τα παιδιά, αφού διαβάσουν το φύλλο εργασίας απαντούν στις ερωτήσεις είτε ατομικά (προφορικά ή γραπτά) είτε ομαδικά.

Γ' Φάση

4η διδακτική ώρα

Καλούνται οι μαθητές και οι μαθήτριες να χωριστούν σε τέσσερις ομάδες. Ο/Η διδάσκων/ουσα δείχνει στον διαδραστικό πίνακα ή προβάλλει με τον βιντεοπροβολέα ή μοιράζει σε φωτοτυπίες τον παρακάτω πίνακα:

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΑΡΕΤΩΝ ¹		
Υπερβολή	Έλλειψη	Μεσότητα
όργιλότης	ἀναλγησία	πραότης
θρασύτης	δειλία	ἀνδρεία
ἀναισχυντία	κατάπληξις	αἰδώς
ἀκολασία	ἀναισθησία	σωφροσύνη
φθόνος	ἀνώνυμον	νέμεσις
κέρδος	ζημία	δίκαιον
ἀσωτία	ἀνελευθερία	ἐλευθεριότης
ἀλαζονεία	εἰρωνεία	ἀλήθεια
κολακεία	ἀπέχθεια	φιλία
ἀρέσκεια	αὐθάδεια	σεμνότης
τρυφερότης	κακοπάθεια	καρτερία
χαυνότης	μικροψυχία	μεγαλοψυχία
δαπανηρία	μικροπρέπεια	μεγαλοπρέπεια
πανουργία	εὐθήθεια	φρόνησις

Ἀριστοτέλης, *Ἠθικά Εὐδήμια*, Α, 1221α 1-10

Ο/Η εκπαιδευτικός, αφού εξηγήσει την έννοια της μεσότητας και τι βλέπουμε στον πίνακα, ζητά από τις ομάδες να αναζητήσουν σε θρησκείες που γνωρίζουν κάποιες από τις αρετές που αναφέρει ο Αριστοτέλης στα *Ἠθικά Εὐδήμια*. Αν το μάθημα γίνει στην αίθουσα υπολογιστών μπορούν οι ομάδες να αναζητήσουν πληροφορίες στο διαδίκτυο. Θα χρειαστεί βέβαια να συζητηθεί το πρόβλημα της σωστής μετάφρασης και κατανόησης του περιεχομένου των όρων στην εποχή μας.

Στη συνέχεια, οι ομάδες παρουσιάζουν τα πορίσματά τους στην ολομέλεια.

¹ Διάγραμμα από το *Ανθολόγιο Φιλοσοφικών Κειμένων* της Γ' Γυμνασίου.

Δ. ΑΥΤΟΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ-ΑΝΑΣΤΟΧΑΣΜΟΣ

Μετά την 4η ώρα μπορεί να μοιραστεί φύλλο αυτοαξιολόγησης που έχει συντάξει ο/η εκπαιδευτικός για την αποτίμηση της δράσης των παιδιών. Στη συνέχεια, ακολουθεί συζήτηση για τη συμμετοχή των μαθητών/τριών και για την αποτίμηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας, αλλά και του ίδιου του περιεχομένου του σεναρίου. Ο/Η εκπαιδευτικός μπορεί να αξιοποιήσει αυτά τα στοιχεία για να βελτιώσει και να τροποποιήσει το σενάριο.

Ε. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμια*, μτφρ. Βασίλειος Μπετσάκος, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2018
_____, *Ηθικά Μεγάλα*, μτφρ. Βασίλειος Μπετσάκος, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2010.
_____, *Ηθικά Νικομάχεια*, μτφρ. Δημήτριος Λυπουρλής, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2006.
Κάλφας, Β., «Ο Αριστοτέλης, Πίσω από τον φιλόσοφο», Αθήνα: *Η Καθημερινή*, 2014.
Κάλφας, Β. & Ζωγραφίδης Γ., *Αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι*, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 2006.
Macintyre, A., *Έλλογα εξαρτημένα όντα, Γιατί οι άνθρωποι χρειάζονται τις αρετές*, μτφρ. Μ. Δασκαλάκη, Αθήνα: Κουκκίδα, 2013.
_____, *Μετά την αρετή, Μελέτη ηθικής θεωρίας*, μτφρ. Δ. Δημακόπουλος, Αθήνα: Άρτος Ζωής, 2021.
Rachels, J. & Rachels, S., *Στοιχεία Ηθικής Φιλοσοφίας*, μτφρ. Ξ. Μπαμιατζόγλου, Αθήνα: Οκτώ, 2012.
Ross, W.D., *Αριστοτέλης*, μτφρ. Μαριλίζα Μήτσου, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1993.
Woodfin R. & Groves, J., *Αριστοτέλης, Εικονογραφημένος Οδηγός*, μτφρ. Μαργαρίτα Σφέτσα, Αθήνα: Νέα, 2011.
Κόντος, Π., *Η αριστοτελική ηθική ως οντολογία*, Αθήνα: Κριτική, 2000.
_____, *Τα δύο ευ της ευτυχίας, Εισαγωγή στα Ηθικά Νικομάχεια του Αριστοτέλη*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2018.

ΣΤ. ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Αριστοτελιστές: το συνεργατικό corpus του Αριστοτέλη:

<https://aristotelistes.cti.gr/welcome/index.html>

Διδακτικό σενάριο του Σταύρου Καραγεωργάκη: Οι τρεις σημαντικότερες ηθικές θεωρίες

<https://aesop.iep.edu.gr/node/11721>

Δ2. Μικροδραστηριότητες

Οι εκπαιδευτικοί μπορούν να αξιοποιήσουν τις παρακάτω προτάσεις για την οργάνωση μικροδιδασκαλιών.

Α΄ Γυμνασίου

1η Διδακτική πρόταση

Θεματική ενότητα 6:

Γιατί είναι σημαντικοί οι φίλοι και γιατί γενικότερα πρέπει να ενδιαφερόμαστε για τους άλλους;

Στόχος

Οι μαθητές/τριες να είναι σε θέση να:

- διερωτώνται εάν «ρωγμή» στον άμετρο, εγωιστικό σφετερισμό (οικειοποίηση) του κόσμου μπορεί να επέλθει, από την παρουσία του άλλου, ο οποίος κάνει το εγώ να νιώθει ένοχο γι' αυτήν την εγωκεντρική, εγωπαθή απολαυστική στάση του, όπως ισχυρίζεται ο Γάλλοεβραίος, λιθουανικής καταγωγής φιλοσόφος, Εμμανυέλ Λεβινάς (Lévinas),
- προβληματίζονται για τα συναισθήματα των άλλων,
- ενδιαφέρονται για τον πόνο των άλλων,
- μην ντρέπονται να εκφράζουν τα συναισθήματά τους και να τα αξιοποιούν για την ηθική τους κρίση,
- να ευαισθητοποιούνται για τα προβλήματα της καθημερινότητας των ανθρώπων, π.χ. με κινητικά προβλήματα.

Διδακτική επισήμανση

Στον Λεβινάς πηγή της ευθύνης, καταγωγή της ηθικής δεν είναι ο ορθός λόγος ή οι δεσμεύσεις που έχω αναλάβει και είμαι υπεύθυνος γι' αυτές, καθότι αποτελούν δική μου επιλογή, αλλά ο άλλος, δηλαδή η άμεση, βιωματική –και όχι διαμεσοσολαβημένη από έννοιες και κρίσεις– αναγνώριση της σημασίας της ύπαρξής του. Ο Λεβινάς μιλά για «τραύμα» που επιφέρει η οδύνη του άλλου στο υποκείμενο.

Πρόταση

Στο βιβλίο της η Κορίν Πελλυσόν (Corine Pelluchon) Για να κατανοήσουμε τον Λεβινάς – Ένας φιλόσοφος για την εποχή μας, το υλικό του οποίου προέρχεται από σειρά μαθημάτων που έδωσε η Πελλυσόν στο πλαίσιο του προγράμματος «Ιατρικά ανθρωπιστικά θέματα» στο Πανεπιστήμιο Γκυστάβ Εφέλ, όπου διδάσκει, γράφει ότι: η σχέση γιατρού και ασθενή αποτελεί

ενδεχομένως το υπόδειγμα σχέσης με τον άλλο, επειδή έχει ως «αφετηρία τον άρρωστο, την οδύνη του, το παράπονό του και την αγωνία του θανάτου του». Ωστόσο, πηγή της ευθύνης δεν είναι ο γιατρός που απλώς από επαγγελματική υποχρέωση θα είχε το καθήκον να φροντίσει τον άλλο, αλλά η έκκληση του άλλου μέσω του πόνου του, του βλέμματός του, τα οποία τον αδράχνουν και δεν τον αφήνουν σε ησυχία». Σχολιάστε τα παραπάνω αναφερόμενοι και στην έννοια της ενσυναίσθησης.

Επίσης, καταθέστε τις απόψεις σας για το κατά πόσο βασική προϋπόθεση κάθε επικοινωνίας είναι η ευθύνη που νοιώθει κάποιος να ανταποκριθεί στην κλήση του άλλου, δηλαδή να τείνει ευήκοον ους προς αυτόν, ακόμη κι αν πρόκειται στη συνέχεια να διαφωνήσει μαζί του, κάτι που καταδεικνύει την ηθική διάσταση κάθε επικοινωνίας.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

- Hume D., *Περί αγάπης και μίσους*, μτφρ. Γιώργος Καραμπέλας, Αθήνα: Ηριδανός, 2015.
- Lévinas, E., *Ολότητα και άπειρο, Δοκίμιο για την εξωτερικότητα*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα: Εξάντας, 1989.
- Pelluchon C., *Για να κατανοήσουμε τον Λεβινάς, Ένας φιλόσοφος για την εποχή μας*, μτφρ. Γιώργος Φαράκλας, Αθήνα: Πόλις, 2022.

2η Διδακτική πρόταση

Θεματική ενότητα 12:

Διακρίσεις και ρατσισμός

Στόχος:

Οι μαθητές/τριες να είναι σε θέση να:

- διερωτώνται και να διερευνούν περισσότερες παραμέτρους του θεματικού ερωτήματος αναπτύσσοντάς τις, αναζητώντας τα αίτια διαμόρφωσης της θεωρίας της ανωτερότητας της λευκής φυλής. Ένας ρατσιστής θα ήθελε όλοι οι γιατροί, οι δικηγόροι, τα ανώτερα στελέχη των επιχειρήσεων κ.λπ. να είναι λευκοί. Έχουν δηλαδή κάτι οι λευκοί που τους κάνει καταλληλότερους για τις δουλειές με τις μεγαλύτερες απολαβές και το υψηλότερο κύρος; Είναι εγγενώς εξυπνότεροι ή πιο εργατικοί;

Κείμενο προς συζήτηση:

Μπορεί να αναγνωστεί και να συζητηθεί το παρακάτω άρθρο

«Λευκός Οίκος: Η ιδεολογία της ανωτερότητας της λευκής φυλής δεν έχει θέση στην Αμερική»

«Η ιδεολογία της ανωτερότητας της λευκής φυλής δεν έχει θέση στην Αμερική», δήλωσε η εκπρόσωπος του Λευκού Οίκου Καρίν Ζαν-Πιερ τη Δευτέρα (28/08/2023), με αφορμή τη δολοφονία τριών μαύρων στη Φλόριντα το Σαββατοκύριακο, που σύμφωνα με τις αρχές είχε ρατσιστικά κίνητρα.

«Μολονότι εξακολουθούμε να αναζητούμε τις απαντήσεις, πρέπει να πούμε ξεκάθαρα και σθεναρά ότι η λευκή υπεροχή δεν έχει θέση στην Αμερική» είπε η εκπρόσωπος.

Ένας 21χρονος λευκός ένοπλος πυροβόλησε και σκότωσε τρεις μαύρους σε ένα κατάστημα της αλυσίδας Dollar General, στο Τζάκσονβιλ, το Σάββατο. Ο δράστης, ο Ράιαν Κρίστοφερ Πάλμετερ, αυτοκτόνησε.

Ο σερίφης Τ.Κ. Γουότερς είπε ότι η δολοφονία είχε ρατσιστικά κίνητρα. Ο δράστης άφησε πολλά μανιφέστα που προορίζονταν για τα μέσα ενημέρωσης, τους γονείς του και τις υπηρεσίες επιβολής του νόμου, στα οποία περιέγραφε το μίσος του για τους μαύρους.

Τα εγκλήματα μίσους στις ΗΠΑ αυξήθηκαν κατά 12% το 2021, σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα διαθέσιμα στοιχεία, όπως ανέφερε το FBI τον Μάρτιο. Εγκλήματα μίσους θεωρούνται εκείνα που υποκινούνται από φυλετικές και εθνικές προκαταλήψεις.

«Τα τελευταία 60 χρόνια η χώρα αυτή έχει καλύψει μεγάλη απόσταση όσον αφορά την καταπολέμηση του ρατσισμού και της λευκής υπεροχής», σχολίασε ο Στίβεν Μπέντζαμιν, ο διευθυντής του Γραφείου Δημόσιας Δέσμευσης του Λευκού Οίκου, μιλώντας στους δημοσιογράφους. Ο πρόεδρος Τζο Μπάιντεν μίλησε με τον δήμαρχο της πόλης και με τον σερίφη για τη δολοφονία αυτή, πρόσθεσε.

Όταν ρωτήθηκε αν υπάρχει κάποια σύνδεση των φόνων με τις προσπάθειες του Ρεπουμπλικάνου κυβερνήτη της πολιτείας, του Ρον ΝτεΣάντις, να αλλάξει τον τρόπο με τον οποίο διδάσκεται στα σχολεία η ιστορία της δουλείας -σύμφωνα με τους επικριτές του, υποβαθμίζεται η βαρβαρότητα της πρακτικής αυτής- ο Μπέντζαμιν είπε ότι είναι σημαντικό να διδάσκεται όλη η ιστορία της χώρας.»

(Πηγή: liberal.gr)

Δραστηριότητα:

- Τι γνωρίζετε για την ιστορία της δουλείας και τη βαρβαρότητα των πρακτικών της, π.χ. για τη δράση των Κου-Κλουξ-Κλάν;

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

- Eco U., *Πέντε ηθικά κείμενα*, μτφρ. Άννα Παπασταύρου, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1998.
- Rawls J., *Η δίκαιη κοινωνία, Η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία*, Μια αναδιατύπωση, μτφρ. Φ. Παιονίδης, Αθήνα: Πόλις, 2003.
- Scanlon M.T., *Γιατί η ανισότητα μας αφορά όλους*, μτφρ. Κ. Ζουμπουλάκης, Αθήνα: Πατάκη, 2024.

Β' Γυμνασίου

1η Διδακτική πρόταση

Θεματική ενότητα 2:

Η αρχαία φιλοσοφία ως τέχνη του βίου (Σωκράτης, Στωικοί, Επίκουρος)

Στόχοι:

Οι μαθητές/τριες να είναι σε θέση να:

- γνωρίζουν πώς το έργο αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων (με έμφαση στον Σωκράτη, τους Στωικούς και τον Επίκουρο) συμβάδιζε με τον τρόπο ζωής τους.
- αντιλαμβάνονται ότι μπορούν να αξιοποιήσουν τη φιλοσοφία για τη δική τους πορεία στη ζωή,
- συνειδητοποιήσουν μέσα από παραδείγματα της ιστορίας της Ηθικής Φιλοσοφίας ότι υπήρχε η αντίληψη (κυρίαρχη σε μεγάλο μέρος της ελληνικής αρχαιότητας) πως η Φιλοσοφία γενικότερα είναι ένας οδηγός ζωής, ένα είδος «καταφυγίου» αλλά και σπουδαίου παράγοντα στην καλλιέργεια και στη δόμηση του εαυτού. (Στα ελληνιστικά χρόνια επικρατούσα ήταν η παυσίλυπη λειτουργία της Φιλοσοφίας, που «πρότεινε» την εσωτερική αναδίπλωση στην ακρόπολη του εαυτού μας. Στα κλασικά χρόνια, όμως, η φιλοσοφική δραστηριότητα, καθοδηγώντας, συνεπικουρούσε στην αρμονική σύζευξη πολίτη και πόλης-κράτους.)

Πρόταση 1

Ο Επίκουρος ασχολείται με τις φυσιολογικές λειτουργίες/ανάγκες του ανθρώπινου οργανισμού, ταυτόχρονα συστήνει τη λελογισμένη ικανοποίησή τους, τη μετρημένη απόλαυση και τον νηφάλιο στοχασμό. Αποτελεί μια από τις πηγές έμπνευσης του ωφελιμισμού του Τζέρεμι Μπένθαμ και του Τζον Στιούαρτ Μιλ. Θα εξυπηρετούσε η διδασκαλία του «διαλόγου» ανάμεσα στους δύο φιλοσόφους, η παράθεση μικρού αποσπάσματος από το έργο Ωφελιμισμός του Μιλ σε μτφρ. Φ. Παιονίδη (Πόλις, 2002) και μικρού επίσης αποσπάσματος από το έργο του Επίκουρου Επιστολή προς Μενοικέα σε μτφρ. Γ. Ζωγραφίδη για να αναδειχθεί η διαλογικότητα ως θεμελιώδης και ουσιαστικό γνώρισμα της φιλοσοφικής δραστηριότητας.

Πρόταση 2

Το ζήτημα της επίτευξης της ευτυχίας έχει απασχολήσει τη φιλοσοφία, και μάλιστα στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία ήταν άμεσα συνυφασμένο με την Ηθική. Σημαντική είναι η συνεισφορά αρχαίων φιλοσόφων όπως ο Αριστοτέλης, ο Επίκουρος και ο Μάρκος Αυρήλιος. Και σήμερα πολλοί φιλόσοφοι ασχολούνται με την ευτυχία και έτσι δεν είναι παράξενο που βλέπουμε έργα τους να χρησιμοποιούνται σε βιβλία αυτοβελτίωσης. Όπως είναι λογικό, το κυνήγι της ευτυχίας ενδιαφέρει μάλλον όλους τους ανθρώπους, ή τουλάχιστον μπορεί το κυνήγι της ευχαρίστησης να μεταφράζεται ως επιδίωξη της ευτυχίας. Καλό είναι να κινητοποιήσουμε τη σκέψη των παιδιών, προκειμένου να προβληματιστούν για τις προϋποθέσεις που κάνουν τους ανθρώπους

ευτυχισμένους. Επιπλέον, συμβάλλει στην αυτογνωσία τους να μάθουν τις απόψεις φιλοσόφων για την ευτυχία, αλλά και να προβληματιστούν για τις συνήθειες απαντήσεις που στηρίζονται στον καταναλωτισμό και στις σαρκικές απολαύσεις.

Θα ήταν καλό να επισημανθεί η διαφορά μεταξύ της βαθύτερης, αντικειμενικής θεώρησης της ευδαιμονίας κατά τον Αριστοτέλη («ενέργεια ψυχής κατ' αρετήν τελείαν») και της σύγχρονης περισσότερο υποκειμενικής αντίληψης της ευτυχίας νοούμενης ως ψυχικής κατάστασης στην οποία φαίνεται να παραπέμπουν ηδονοκρατικές μορφές ωφελισμού. Να προσεχθεί και η ιδιαιτερότητα της έννοιας της ηδονής στον Επίκουρο, η οποία συχνά δεν ερμηνεύεται σωστά, καθώς του αποδίδεται άκρατη ηδονοθηρία, ενώ σύστηνε νηφάλιο στοχασμό και συγκρατημένα απόλαυση.

Πρόταση 3

Αφού αναζητήσετε στο Διαδίκτυο σχετικές πληροφορίες για τη Martha Nussbaum και το βιβλίο της *Η θεραπεία της επιθυμίας*, Θεωρία και πράξη της ελληνιστικής Ηθικής φιλοσοφίας, να συζητήσετε για τη σχέση της φιλοσοφίας με τον πρακτικό βίο.

Να πάρετε θέση και να συζητήσετε στην ολομέλεια της τάξης τα κάτωθι που αναφέρονται στο προαναφερόμενο βιβλίο της Νούσμπουμ:

«[...] Αντί (οι ελληνιστικές φιλοσοφίες να προτείνουν) πώς τα καλά αυτού του κόσμου θα αποκτηθούν από όλους τους ανθρώπους επικεντρώνονται σε αλλαγές των πεποιθήσεων και επιθυμιών, που καθιστούν τον μαθητή λιγότερο εξαρτημένο από τα καλά αυτού του κόσμου. Περισσότερο ενδιαφέρονται να διδάξουν στον μαθητή πώς να σταθεί αδιάφορος προς την αδικία που υφίσταται παρά να του δείξουν τρόπους εξάλειψης της αδικίας. (...) ακόμη και μεταξύ των Στωικών, που σαφέστατα πιστεύουν στην εγγενή αξία της δικαιοσύνης ακούμε λιγότερα για το πώς θα αλλάξει το πολιτικό δεδομένο της δουλείας, και περισσότερα για το πώς μπορεί κάποιος να είναι μέσα του αληθινά ελεύθερος έστω κι αν είναι (πολιτικά) δούλος· λιγότερα για την εξάλειψη της πείνας, και περισσότερα για το πόσο λίγο μετρούν αυτά τα υλικά αγαθά στη ζωή του σοφού· λιγότερα για το πώς θα αλλάξουν οι υπαρκτές ταξικές δομές και οι οικονομικές σχέσεις που (όπως υποστήριξε ο Αριστοτέλης) τις εξηγούν, και περισσότερα για την αδιαφορία του σοφού για τέτοιας λογής υλικές εγκόσμιες διακρίσεις: το επίτευγμα προϋποθέτει μόνο την εσωτερική αλλαγή».

Συμφωνείτε ή διαφωνείτε με την προτεραιότητα της αλλαγής των πεποιθήσεων έναντι της πολιτικής δράσης, όπως φαίνεται να τίθεται από την ελληνιστική φιλοσοφία σε διαφοροποίηση από την κλασική περίοδο;

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Επίκουρος, *Ηθική: η θεραπεία της ψυχής*, μτφρ. Γ. Ζωγραφίδης, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος 2009.
Επίκτητος, *Εγχειρίδιον*, μτφ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα: Στιγμή, 1996.

- Ferry L., *Μαθαίνοντας να ζούμε: φιλοσοφική πραγματεία για τις νεότερες γενιές*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα: Πλέθρον, 2008.
- Hadot P., *Η φιλοσοφία ως τρόπος ζωής*, μτφρ. Αλ. Μιχαήλ-Βεργοπούλου, Αθήνα: Α.Α. Λιβάνης, 2009.
- Κάλφας Β. & Ζωγραφίδης Γ., *Αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Νεοελληνικών Σπουδών, 2006.
- Κικέρων, *Τα όρια του αγαθού και του κακού*, μτφρ. Γ. Καραμανώλης & Ε. Μητούση, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2021.
- Μάρκος Αυρήλιος, *Επιλογή από τα Εις Εαυτόν*, μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα: Στιγμή, 1996.
- Mill J.S., *Ωφελιμισμός*, μτφρ. Φιλήμων Παιονίδης, Αθήνα: Πόλις, 2002.
- Μονταίν Μ., *Δοκίμια*, μτφ. Φ. Δρακονταειδής, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2003-2005.
- Νεχαμάς Α., *Η τέχνη του βίου: σωκρατικοί στοχασμοί από τον Πλάτωνα στον Φουκώ*, μτφρ. Β. Σπυροπούλου, Αθήνα: Νεφέλη, 2001.
- Nussbaum M., *Η θεραπεία της επιθυμίας, Θεωρία και πράξη της ελληνιστικής ηθικής φιλοσοφίας*, μτφρ. Γ. Αβραμίδης & Μ. Πανταζή, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, 2015.
- Σενέκας, *Για μια ευτυχισμένη ζωή*, μτφ. Ν. Πετρόχειλος, Αθήνα: Πατάκης, 2004.
- Τάσης Θ., *Πολιτικές του βίου II*, Αθήνα: Αρμός, 2017.
- Φιλιππάκη Ε. & Βουτσάκης Β., «Η τέχνη του βίου: Συνέντευξη με τον Αλέξανδρο Νεχαμά», Περιοδικό Cogito 3, 2005, σσ. 58-65.

2η Διδακτική πρόταση

Θεματική ενότητα 13:

Η λογοτεχνία ως καλλιέργεια της ηθικής ευαισθησίας

Στόχοι:

Οι μαθητές/τριες να είναι σε θέση να:

- αναγνωρίζουν ότι η ανάγνωση λογοτεχνικών κειμένων με ηθικές υποδηλώσεις μπορεί να προκαλέσει μια αναθεώρηση του τρόπου με τον οποίο σκεφτόμαστε την Ηθική, (όταν την στηρίζουμε σε κανόνες ή αρχές), καθόσον αναπτύσσει την ταύτισή μας με τα άτομα (της μυθοπλασίας), γεγονός που μας ευαισθητοποιεί σχετικά με την τύχη τους μετά τη λήψη των αποφάσεών τους.
- αντιλαμβάνονται τον μετασχηματισμό των ηθικών αντιλήψεων στο πολιτισμικό συγκείμενο, το εκάστοτε κοινωνικό σκηνικό, όπου κυοφορούνται και κυκλοφορούν ιδέες, αρχές, αξίες, κανόνες που καθορίζουν τη λήψη αποφάσεων και επιλογών και τις χωροχρονικές συνθήκες διαμόρφωσης ή μετασχηματισμού κριτηρίων ηθικότητας.

Πρόταση 1

Να μετατρέψετε σε ραπ τραγούδι το κάτωθι του 12ου αιώνα.

*Κάθε μέρα πιο ωραία τραγουδώ
Γιατί πιστά τιμώ και υπηρετώ
Αυτής της γης την πιο όμορφη κυρά
Δικός της είμαι, σώμα και ψυχή
Του κρύου βοριά δεν καταφέρνει η πνοή
Να με παγώσει φλόγα θερμής
Αγάπης μου πυρώνει το κορμί
Με λειτουργίες το Θεό παρακαλώ
Να με σώσει από τον έρωτα μου αυτό
Καντήλια ανάβω και χοντρά κεριά
Του κάκου όταν μπροστά μου θα διαβεί
Ψηλόλιγνη, ξανθή, καμαρωτή
Μπρος τη χαρά που νιώθω, όλης της γης
Τύφλα να 'χουν για μένα όλοι οι θησαυροί*

(Canzo: τραγούδι Αρνό Ντανιέλ, τροβαδούρος, περ. 1180-1200, μτφρ. Σκιαδαρέσης)

Πρόταση 2

Να απαγγείλουν ατομικά ή ομαδικά το ποίημα του Λιβανέζου Χαλίλ Γκιμπράν (1833-1931): Μην αγαπάς μισούς εραστές.

(Ακούστε το: <https://www.youtube.com/watch?v=Py9aZoiTmNU>).

Πρόταση 3

Να διαβάσουν και να παρουσιάσουν ατομικά ή ομαδικά επιλεγμένα αποσπάσματα από ένα μυθιστόρημα με ενδιαφέρον για την ηθική φιλοσοφία, όπως το *Έγκλημα και Τιμωρία* του Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι, *Η πανούκλα* του Αλμπέρ Καμύ και *Ο άρχοντας των μυγών* του Ουίλλιαμ Γκόλντινγκ.

Πρόταση 4

Να διαβάσουν επιλεγμένα αποσπάσματα από τη *Φόνισσα* του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη και να συζητήσουν τα ηθικά ζητήματα που προκύπτουν από τη δράση της ηρωίδας στο κοινωνικό της πλαίσιο.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Ζουμπουλάκης Σ., *Υπό το φως του μυθιστορήματος*, Αθήνα: Πόλις, 2015

-----, *Μυθιστορηματικό αναγνωστήριο*, Αθήνα: Πόλις, 2021.

- Μελαχροινού Χ., *Λογοτεχνία και ηθική γνώση*, Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2012, <http://dx.doi.org/10.12681/eadd/28571> <http://hdl.handle.net/10442/hedi/28571>
- Νεχαμάς Α., *Νίτσε: Η ζωή σαν λογοτεχνία*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2002.
- Nussbaum Μ., *Έρωτος γνώση. Δοκίμια για τη φιλοσοφία και τη λογοτεχνία*, μτφρ. Γ. Λαμπράκος, Αθήνα: Πατάκης, 2015.
- , *Η ηθική του οίκτου*, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος & Φ. Τερζάκης, Αθήνα: Έρασμος, 2015.
- Steiner G., *Οι Αντιγόνες. Ο Μύθος της Αντιγόνης, στη Λογοτεχνία, τις Τέχνες και τη σκέψη της Εσπερίας*, μτφρ. Β. Μάστορης, Αθήνα: Εκδόσεις Καλέντης, 2001.

3η Διδακτική πρόταση

Θεματική ενότητα 15:

Τεχνητή νοημοσύνη

Στόχοι:

Οι μαθητές/τριες να είναι σε θέση να:

- γνωρίζουν όχι μόνο τα πλεονεκτήματα, αλλά και τους κινδύνους που εγκυμονεί η κατοχή και η κυκλοφορία δεδομένων από τις έξυπνες δικτυωμένες μηχανές και τις πιθανές ηθικές προκλήσεις που θα δημιουργηθούν στο μέλλον,
- εντοπίζουν κάποια από τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τις μηχανές με νοημοσύνη και αποτελούν πλεονεκτήματά τους έναντι των ανθρώπων (τη συνδεσιμότητα και την εύκολη αναβάθμιση των δυνατοτήτων τους) και που δημιουργούν «ανησυχία» στις τάξεις κάποιων εργαζομένων, αλλά και πολιτών γιατί ενδέχεται τα αυταρχικά καθεστώτα να γίνουν πιο σκληρά, εάν θα είναι σε θέση να εκμεταλλευτούν σε μεγαλύτερο βαθμό τις δυνατότητες της ηλεκτρονικής παρακολούθησης.

Πρόταση

Η Α.Ι. Τεχνητή Νοημοσύνη είναι μια αμερικανική δραματική ταινία επιστημονικής φαντασίας του 2001, σε σκηνοθεσία, παραγωγή και σενάριο από τον Στήβεν Σπύλμπεργκ. Η ταινία βασίζεται στο διήγημα *Super-Toys Last All Summer Long* του Μπράιαν Άλντις και αφηγείται την ιστορία του Ντέιβιντ, ενός εξελιγμένου ρομπότ αμφίδρομης συναισθηματικής ανταπόκρισης που αποζητά εμμονικά τη μητρική αγάπη για να γίνει «αληθινός». Η ταινία εξετάζει τη σχέση του ανθρώπου και της μηχανής, ενδοσκοπεί στις αστικές μητροπόλεις και στην εξαφάνιση του ανθρώπινου είδους. Ενώ κατηγορήθηκε για πρόδηλο συναισθηματισμό, ταυτόχρονα στην ταινία ελλοχεύει το σκοτάδι και τα πικρά διδάγματα σπουδαίων παραμυθιών, όπως του Πινόκιο. Με αφόρμηση την παρακολούθηση επιλεγμένων αποσπασμάτων από την ταινία, συζητήστε σε ομάδες τα θέματα που τίγονται αναφορικά με τα πλεονεκτήματα, αλλά και τις ανησυχίες της συνύπαρξης των ανθρώπων με τις ανθρωπόμορφες μηχανές.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

- Haraway D., *Ανθρωποειδή, κυβόργια και γυναίκες, Η επανεπινόηση της φύσης*, μτφρ. Π. Μαρκέτου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2014.
- Dubber M.D., κ.ά, *Ηθική της Τεχνητής Νοημοσύνης*, μτφρ. Κ. Μπασαγιάννη, Αθήνα: Παπαζήσης, 2023.
- Μαγγίνη, Γ. (επιμ.) *Φιλοσοφία του ψηφιακού, Μια εισαγωγή*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2024.
- Τάσης Θ., *Φιλοσοφία της ανθρώπινης αναβάθμισης*, Αθήνα: Αρμός, 2022.

4η Διδακτική πρόταση

Θεματική ενότητα 17:

Διαθρησκειακός διάλογος και δημοκρατικές κοινωνίες.
Θρησκείες και ειρηνική συνύπαρξη

Στόχοι:

Οι μαθητές/τριες να είναι σε θέση να:

- συνειδητοποιούν την ανάγκη για την επικοινωνία των θρησκειών προκειμένου να διασφαλίζονται οι δημοκρατικές αρχές στην κοινωνία και να προάγεται η ανεκτικότητα και η ειρηνική συνύπαρξη,
- αντιλαμβάνονται τη συνάρτηση των δημοκρατικών κοινωνιών, οι οποίες στοχεύοντας πρωτίστως στην προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των μελών τους, τούς «επιτρέπουν» να επιδιώκουν έναν πλουραλισμό εννοιών/αντιλήψεων του αγαθού και του ευ ζην, εφόσον αυτά δεν προσβάλλουν τα δικαιώματα των άλλων,
- αντιλαμβάνονται ότι υπάρχουν οικουμενικές αρχές που διαψεύδουν τη θέση ενός ακραίου σχετικισμού,
- αντιλαμβάνονται τα κοινά στοιχεία των θρησκειών ως προς την υιοθέτηση κάποιων ηθικών αξιών και αρχών.

Διδακτικές επισημάνσεις

Η ηθική υπό τη στενή της, μινιμαλιστική έννοια περιλαμβάνει αφηρημένες και μάλλον γενικές έννοιες και κανόνες αξιακούς, όπως δικαιώματα και υποχρεώσεις ή αρχές αγαθοπραξίας ή ωφέλειας, δικαιοσύνη, ευεργεσία και αυτονομία· υπό την ευρύτερη έννοιά της απαιτεί και ενσωματώνει και αρετές του χαρακτήρα, όπως την αγάπη, την καλοσύνη, τη γενναιοδωρία, την ταπεινοφροσύνη και το θάρρος. Παραλλαγές της διάκρισης αυτών των εννοιών και αξιών μπορούν να βρεθούν σε διάφορα έργα των Jürgen Habermas, Paul Ricoeur και Ronald Dworkin.

Αυτές οι αρετές μοιάζουν να είναι σε ένα μεγάλο ποσοστό η κληρονομιά από τις ανά τον κόσμο θρησκείες. Ο διαθρησκειακός διάλογος δείχνει προς αυτή την κατεύθυνση. Στον Ιουδαϊσμό, τον Χριστιανισμό και το Ισλάμ, αλλά και τον Ινδουισμό, Βουδισμό, Κομφουκιανισμό και Ταοϊσμό οι

κοσμοθεωρίες με τις οποίες συνδέονται υπαγορεύουν ευρύτερες ηθικές αρχές δράσης και καθοδηγούν στη συμπεριφορά μας προς τους συνανθρώπους μας, τα άλλα αισθανόμενα πλάσματα και το φυσικό περιβάλλον. Οι περισσότερες από τις θρησκευτικές παραδόσεις χαρακτηρίζονται από δέσμευση σε αξίες, ηθικά συναισθήματα και αρετές, όπως η καλοσύνη και η δικαιοσύνη, η ευαισθησία και η πίστη που εκτείνονται επίσης σε μια σειρά από διανοητικές αρετές, την ειλικρίνεια, την αυτογνωσία και τη σοφία με πρακτικό προσανατολισμό. Εξάλλου από την εποχή του Αριστοτέλη η σχέση ηθικής και διανοητικών αρετών ήταν ένα εξέχον θέμα της φιλοσοφικής διερεύνησης. Όλα αυτά συνεπάγονται γενικούς κανόνες και συγκεκριμένες αρχές ορθής συμπεριφοράς.

Πρόταση 1

Να συζητήσουν οι μαθητές/τριες την τόσο πρώιμη ηθική αρχή της συμπερίληψης, με βάση τη σαφή δήλωση ισότητας και αμοιβαίου σεβασμού του Χριστιανισμού: ότι «δεν υπάρχει ούτε Ιουδαίος ούτε Εθνικός, ούτε δούλος ούτε ελεύθερος, ούτε αρσενικό και θηλυκό, γιατί όλοι είστε ένα εν Χριστώ Ιησού». (Γαλάτες 3:28). Ο Χριστιανισμός έχει κοινό ένα σχεδόν καθολικό ηθικό ιδεώδες αμοιβαιότητας με τις περισσότερες θρησκευτικές παραδόσεις που υποστηρίζουν τον Χρυσό Κανόνα σε διάφορες διατυπώσεις, πιο συχνά σε αρνητική μορφή. Όπως και με την καντιανή έννοια της αξιοπρέπειας ως απαραβίαστης ιδιότητας/ποιότητας των ανθρώπων, η οποία αντανακλά την αμοιβαία και ισότιμη αναγνώριση προσώπων.

Πρόταση 2

Σ' αυτή την πρόταση μπορεί να δοθεί ιδιαίτερη βαρύτητα σε μια οικολογική θέαση.

Διαβάζεται το παρακάτω απόσπασμα:

«Πρέπει να παραδεχτούμε ότι οι μονοθεϊστικές θρησκείες, στις οποίες τα ανθρώπινα όντα έχουν δημιουργηθεί κατ' εικόνα ενός προσωπικού Θεού, επιτρέπουν, αν δεν ενθαρρύνουν ενεργά, περισσότερο ή λιγότερο ανθρωποκεντρικές ερμηνείες των βασικών ηθικών κανόνων τους και αυτό γίνεται αντιληπτό ως ένας περιορισμός για οποιαδήποτε ηθική προοπτική προσανατολισμένη σε έναν ευρύτερο αξιολογικό ορίζοντα.

Ως εκ τούτου, θα μπορούσε κανείς να προσπαθήσει να αξιοποιήσει τις θέσεις των ανατολικών παραδόσεων, που έχουν τις ρίζες τους σε διαφορετικές κουλτούρες, οι οποίες δίνουν βάση σε εναλλακτικές κοσμοθεωρίες. Μια θεώρηση των αρετών και των αξιών που πηγάζουν από τις κοσμοθεωρίες που υιοθετήθηκαν στις ασιατικές θρησκείες, επιβεβαιώνει την προσδοκία για μια κανονιστική προοπτική που να περιλαμβάνει τον φυσικό κόσμο στο σύνολό του. Το αβλαβές στον Ινδουισμό (και επίσης στον Τζαϊνισμό) επεκτείνεται σε όλα τα ζωντανά πλάσματα, συμπεριλαμβανομένων των φυτών και των ανθρώπινων και μη ανθρώπινων ζώων και το ίδιο συμβαίνει με την έμφαση στη συμπόνια για όλα τα παραπάνω».

(Stelios Virvidakis, "Interreligious Dialogue and the Common Core of Universal Morality", ανέκδοτη ανακοίνωση σε συνέδριο στο Yiwu της Κίνας, Απρίλιος 2025)

Με αφόρμηση το παραπάνω απόσπασμα να προβληματιστείτε για το γεγονός ότι ο Κομφουκιανισμός επισημαίνει μια πολύ ευρύτερη ανθρωποκοσμική προσέγγιση, η οποία θα μπορούσε να ενώνει το άτομο με την κοινότητα, να διατηρεί την αρμονία μεταξύ του ανθρώπινου είδους και του μη ανθρώπινου κόσμου, καθόσον κινείται σε «ομόκεντρους κύκλους», ξεκινώντας από τον εαυτό, αλλά περικλείει την οικογένεια, την κοινωνία, την ανθρωπότητα και τελικά ολόκληρο τον κόσμο. Τέτοιοι ομόκεντροι κύκλοι απαντούν και στη φιλοσοφία των Στωικών.

Θεωρείτε ότι έχει πιθανότητες εφαρμογής το πρότυπο αυτό θεώρησης του κόσμου και της θέσης μας σε αυτόν, καθόσον εμπλουτίζει τον ελάχιστο πυρήνα οικουμενικής ηθικής, αλλά και περιορίζει το πεδίο εφαρμογής ορισμένων ανθρώπινων δικαιωμάτων και ελευθεριών, όταν η επιβολή τους παραβιάζει την οικολογική ευαισθησία που πρέπει να καλλιεργήσουμε;

Πρόταση 3

Αυτή η πρόταση μπορεί να υλοποιηθεί στην αίθουσα υπολογιστών. Να χωριστούν τα παιδιά σε ομάδες και κάθε ομάδα να αναζητήσει στο διαδίκτυο για την υιοθέτηση του χρυσού κανόνα της ηθικής (μην κάνεις στον άλλον αυτό που δεν θες να σου κάνει) για μια διαφορετική θρησκεία. Στο τέλος, θα συζητηθεί στην ολομέλεια γιατί είναι τόσο σημαντικός αυτός ο κανόνας ώστε να τον υιοθετούν τόσες θρησκείες.

Επίσης, βοηθητικά ο/η εκπαιδευτικός μπορεί να αξιοποιήσει κάποια αποσπάσματα:

Για τον Κομφούκιο:

«Ο Τσι Κόνγκ ρώτησε: Υπάρχει άραγε μία λέξη ικανή να καθοδηγεί τις πράξεις του ανθρώπου σε όλη του τη ζωή. Είπε ο Διδάσκαλος: ... Ό,τι δεν επιθυμείς για τον εαυτό σου, μην το επιβάλλεις στους άλλους».

(Τα Ανάλεκτα του Κομφούκιου, 15.24, μτφρ. Σωτήρη Χαλικιά, Αθήνα: Ίνδικτος, 2001)

Για τον Χριστιανισμό, (ο οποίος μπορεί να επισημανθεί πως προχωρεί πέρα από την απλή έννοια της αμοιβαιότητας και κηρύσσει αγάπη χωρίς όρια, ακόμη και για τους εχθρούς μας):

Τα λόγια του Ιησού από το κατά Λουκάν Ευαγγέλιο:

«Όπως θέλετε να σας συμπεριφέρονται οι άνθρωποι, έτσι ακριβώς να συμπεριφέρεστε κι εσείς σ' αυτούς. Γιατί, αν αγαπάτε αυτούς που σας αγαπούν, ποια εύνοια περιμένετε από το Θεό; Αφού και οι αμαρτωλοί αγαπούν αυτούς που τους αγαπούν. Κι αν κάνετε καλό σ' αυτούς που σας κάνουν καλό, ποια εύνοια περιμένετε από τον Θεό; Και οι αμαρτωλοί το ίδιο κάνουν. Αν δανείζετε σ' όσους ελπίζετε να σας τα επιστρέψουν, ποια εύνοια περιμένετε από τον Θεό; Και οι αμαρτωλοί δανείζουν στους ομοίους τους για να τα πάρουν πίσω. Αντίθετα, εσείς ν' αγαπάτε τους εχθρούς σας, να κάνετε το καλό και να δανείζετε, χωρίς να περιμένετε να πάρετε πίσω τίποτα. Έτσι, ο Θεός, που είναι καλός ακόμα και με τους αχάριστους και τους κακούς, θα σας

ανταμείψει με το παραπάνω και θα σας κάνει παιδιά του. Να είστε λοιπόν σπλαχνικοί, όπως σπλαχνικός είναι κι ο Θεός Πατέρας σας» (Λουκ. 6, 31-36).

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

- Fleischacker S., Το αγαθό και τα ιερά κείμενα, Η αποκάλυψη ως οδηγός του βίου, Αθήνα: Εκδόσεις Άρτος Ζωής, 2018.
- Κακαβούλης Α., Ηθική ανάπτυξη και αγωγή, Αθήνα: Αυτοέκδοση, 1994.
- Νικολαΐδης Α., Θρησκείες και ηθική, Από την ηθική της θρησκείας στην ηθική των θρησκειών, Αθήνα: Γρηγόρη, 2019.
- Ricoeur P., Το κακό, Μια πρόκληση για τη φιλοσοφία και τη θεολογία, μτφρ. Γ. Γρηγορίου, Αθήνα: Πόλις, 2005.
- ., Αγάπη και δικαιοσύνη, μτφρ. Κ. Καψαμπέλη, πρόλ. Σ. Ζουμπουλάκης, Αθήνα: Εκκρεμές, 2009
- Τα Ανάλεκτα του Κομφούκιου, μτφρ. Σωτήρη Χαλικιά, Αθήνα: Ίνδικτος, 2001.

Γ' Γυμνασίου

1η Διδακτική πρόταση

Θεματική ενότητα 4:

Το αίτημα για Ελευθερία, Ισότητα και Αδελφότητα και ο Διαφωτισμός

Στόχοι:

Οι μαθητές/τριες να είναι σε θέση:

- να κατανοήσουν πως η Ηθική Φιλοσοφία δεν είναι μόνο θεωρητική γνώση, μια μορφή πολυτέλειας απομακρυσμένη από την καθημερινότητα των πολλών ανθρώπων,
- να αντιλαμβάνονται τον ρόλο που παίζει η Φιλοσοφία στην κοινωνική και πολιτική ζωή και στην ηθική πράξη, όπως συνέβη στην περίπτωση των Γάλλων Διαφωτιστών οι οποίοι στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία της εποχής τους λειτούργησαν ως πολιτική δύναμη (συγ)κρούσης και κοινωνικού μετασχηματισμού.

Πρόταση

Αφού τα παιδιά αναζητήσουν στο διαδίκτυο σχετικές πληροφορίες για τον Τζόνathan Ίσραελ να συζητήσουν για τις δυο κυριότερες μορφές κριτικού στοχασμού του Διαφωτισμού, τη χρησιμότητα και την επικαιρότητά τους: Σύμφωνα με τον Τζόνathan Ίσραελ διακρίνουμε δύο διακριτές γραμμές της σκέψης του Διαφωτισμού: αφ' ενός τη μετριοπαθή εκδοχή, που ακολούθησαν ο Καρτέσιος, ο Λοκ και άλλοι, που επιδίωκε τον συμβιβασμό μεταξύ της μεταρρύθμισης και των παραδοσιακών συστημάτων εξουσίας και πίστης και, αφ' ετέρου, τον ριζοσπαστικό Διαφωτισμό, εμπνευσμένο από τη φιλοσοφία του Σπινόζα, που υποστήριζε τη δημοκρατία, την ατομική ελευθερία, την ελευθερία της έκφρασης και την μείωση της θρησκευτικής εξουσίας. Η μετριοπαθής εκδοχή έτεινε να είναι ντεϊστική, ενώ η ριζοσπαστική διαχώριζε τη βάση της ηθικής από τη θεολογία. Και στις δύο εκδοχές τελικά αντιτάχθηκε ένας συντηρητικός Αντιδιαφωτισμός που επεδίωκε την επιστροφή στο πίστευε και μη ερεύνα.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

- Israel T., *Μια επανάσταση του νου, Ο ριζοσπαστικός Διαφωτισμός και οι διανοητικές απαρχές της σύγχρονης δημοκρατίας*, μτφρ. Διονύσης Παπαδουκάκης, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2024.
- Porter R., *Ο Διαφωτισμός*, μτφρ. Ξενοφών Μπαμιατζόγλου, Αθήνα: Οκτώ, 2014.
- Συλλογικό, *Τι είναι ο Διαφωτισμός*, μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα: Κριτική, 2014
- Todorov T., *Προς υπεράσπιση του Διαφωτισμού*, μτφρ. Γιάννης Αβραμίδης, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, 2011.

2η Διδακτική πρόταση

Θεματική ενότητα 9:

Υπάρχει ελπίδα το ανθρώπινο γένος να ανακαλύψει κάποιον άλλον τρόπο για να επιλύει τις συγκρούσεις συμφερόντων, εκτός από τον πόλεμο;

Στόχοι:

Οι μαθητές/τριες να είναι σε θέση να:

- αντιλαμβάνονται το κακό που έχουν προκαλέσει στην ανθρωπότητα και τη φύση οι πόλεμοι,
- κατανοούν ότι, ενώ ελπίζουμε από τα μεγάλα κυρίαρχα έθνη στα οποία οφείλουμε όχι μόνο τις τεχνικές προόδους για την κυριαρχία της φύσης, αλλά και τις καλλιτεχνικές και επιστημονικές αξίες του πολιτισμού μας, να καταφέρουν να ανακαλύψουν κάποιον άλλον τρόπο για να επιλύσουν τις συγκρούσεις συμφερόντων, στην πραγματικότητα διαψευδόμεστε.

Πρόταση 1

Ο πατέρας της ψυχάνalysis Σίγκμουντ Φρόυντ στις Επίκαιρες παρατηρήσεις για τον πόλεμο και τον θάνατο, άναυδος μπροστά στη φρίκη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου που μαστίζει τον πολιτισμένο κόσμο, καταδύεται στα σκοτεινότερα βάθη της ανθρώπινης ψυχής γράφοντας ότι ο πόλεμος διαρρηγνύει κάθε δεσμό κοινότητας μεταξύ των αντιμαχομένων λαών και απειλεί να αφήσει πίσω του μια πικρία που θα καταστήσει αδύνατη μια επανασύνδεσή τους για πολύ καιρό.

- Να σκεφτείτε εάν η χαλάρωση των ηθικών κανόνων και δεσμών μεταξύ των μεγάλων ανθρώπινων μονάδων έχει συνέπειες και στην ηθική των ατόμων, και να στοχαστείτε επάνω στις επιπτώσεις των πολέμων στις ηθικές αντιλήψεις των ατόμων, εάν δηλαδή αμβλύνεται και η καταπίεση των άσχημων παθών και οι άνθρωποι διαπράττουν πράξεις αγριότητας, απάτης, προδοσίας και βαρβαρότητας τόσο ασύμβατες με το επίπεδο του πολιτισμού τους, που θα νομίζαμε ότι ήταν αδύνατες.
- Να προβληματιστείτε επάνω σε μια από τις πρώτες ηθικές εντολές/αρχές όπως το «ου φονεύσεις» που προβάλλει πιεστικά σε συνθήκες πολέμου σαν μια ισχυρή πηγή της αίσθησης ενοχής του ανθρώπου. Μάλλον η πρώτη και πιο σημαντική απαγόρευση της αφυπνιζόμενης συνείδησης είναι το «Ου φονεύσεις». Είναι αξιοσημείωτο ότι οι λεγόμενοι «πρωτόγονοι» λαοί, όταν επιστρέφουν από τον πόλεμο, δεν επιτρέπεται να μπουν στο χωριό τους ή να αγγίξουν τη γυναίκα τους πριν εξιλεωθούν για τις δολοφονίες που διέπραξαν στον πόλεμο με πράξεις μεταμέλειας που συχνά είναι μακροχρόνιες και κοπιαστικές. Πίσω από αυτές κρύβεται ένα κομμάτι ηθικής ευαισθησίας, που μοιάζει να έχει χαθεί από εμάς τους θεωρούμενους «πολιτισμένους». Ας είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί και πραγματικά ευαίσθητοι στη χρήση παρεξηγήσιμων όρων που υποδηλώνουν την ύπαρξη σχέσεων υπεροχής. Κατά τον μεγάλο Γάλλο ανθρωπολόγο Κλωντ Λεβύ Στρωρς ο όρος «πρωτόγονος» είναι επιστημονικά και ηθικά προβληματικός.

- Να καταθέσετε τις σκέψεις και τους προβληματισμούς σας σε ολομέλεια του τμήματος, ομαδοσυνεργατικά, συντάσσοντας σε συνεργατικό φύλλο τα συμπεράσματά σας για τη δυνατότητα εύρεσης μιας ειρηνικής διεξόδου στις συγκρούσεις.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

- Anscombe, E. & Nagel, T., *Ηθικός πόλεμος, Ηθική εν πολέμω*, μτφρ. Κ. Κωβαίος, Αθήνα: Εκκρεμές, 2002.
- Eco U., *Περί φασισμού και πολέμου, Πέντε ηθικά κείμενα*, μτφρ. Άννα Παπασταύρου, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2018.
- Freud S., *Επίκαιρες παρατηρήσεις για τον πόλεμο και τον θάνατο*, μτφρ. Μίκη Μυλωνά, Αθήνα: Νίκας, 2019.
- Θουκυδίδης, *Ιστορία*.
- Hobbes, Thomas, *Λεβιάθαν, ΗΎλη, Μορφή και Εξουσία μιας Εκκλησιαστικής και Λαϊκής Πολιτικής Κοινότητας*, μτφρ. Αιμίλιος Μεταξόπουλος, Αθήνα: Γνώση, 1989.
- Jonas H., *Η συμμετοχή μας σ' αυτόν τον πόλεμο*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2019.
- Walzer, M., *Δίκαιοι και άδικοι πόλεμοι*, μτφρ. Ε. Δημητροπούλου, Αθήνα: Ιωλκός, 2008.

3η Διδακτική πρόταση

Θεματική ενότητα 16:

*Η έκφραση του θρησκευτικού συναισθήματος μέσω της Τέχνης:
Το αισθητικό και το ιερό (Θεοτοκόπουλος, Καραβάτζιο, Ρέμπραντ)*

Στόχοι:

Οι μαθητές/τριες να:

- συνδέουν την τέχνη με τη μεταφυσική σύλληψη του θείου, την εξ αποκαλύψεως αλήθεια, όπως στο έργο του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, όπου οι ανθρώπινες μορφές χάνουν το υλικό τους βάρος,
- εξετάζουν συγκριτικά την έκφραση του ιερού και την παρουσίαση της θρησκευτικής διάστασης στη Βυζαντινή αγιογραφία και να αναγνωρίζουν την επίδρασή της στη ζωγραφική του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου,
- εξοικειωθούν με τη θρησκευτική ζωγραφική του Caravaggio, όπως και του Rembrandt που επιχειρούν την ταυτόχρονη απεικόνιση της σωματικότητας και του πνεύματος. Π.χ. στα έργα Ο Ιησούς θεραπεύει τους ασθενείς, Ο Αριστοτέλης κοιτάζει την προτομή του Ομήρου, έτσι ώστε να διακρίνουν το ιερό/άπειρο που μεταστοιχειώνει/μετουσιώνει και καταυγάζει τη φθορά και το σκότος της ανθρώπινης περατότητας.

Πρόταση

Στην περίπτωση του Θεοτοκόπουλου, ο Χριστιανισμός του βιώθηκε σύμφωνα με τις διδασκαλίες των Πατέρων της Ανατολικής Εκκλησίας, κι όχι της Δύσης, αλλά επηρεάστηκε από τη ρεαλιστική θεολογία όπως η τελευταία διαμορφώθηκε στους κόλπους της Καθολικής Εκκλησίας, όντας στην Ιταλία και στην Ισπανία. Ο Θεοτοκόπουλος έκανε την σύνθεσή τους:

«Στη ζωγραφική του ανατρέπεται το αυστηρά ανθρωπομετρικό σύστημα, αφού το ανθρώπινο σώμα επιμηκύνεται κατά τρόπο ασύμμετρο. Απροσδόκητα, κάνει την εμφάνισή του ένα ασυνήθιστο ανθρωπολογικό είδος, του οποίου τα μεγεθυμένα μέλη του σώματος αποτελούν παραφωνία σε σχέση με τη συρρικνωμένη κεφαλή».

Δήμος Θεός, *Το αισθητικό και το ιερό. Από τον Αλμπέρτι στον Λέσσιγκ*,
Αιγόκερως, 1988, σελ. 82 κ. εξ.

Το ρεαλιστικότερο θρησκευτικό έργο του 17ου αιώνα θεωρείται Ο Αποκεφαλισμός του Αγίου Ιωάννου του Καραβάτζιο. Στις δραματικές συνθέσεις αγροίκων και αγίων μορφών του, τα πάθη (με την καθημερινή και θρησκευτική έννοιά τους) εκδηλώνονται, ωστόσο «πειθαρχούν» στην ενόραση φευγαλέων συλλήψεων.

Ερώτηση με βάση τα παραπάνω: Πώς αντιλαμβάνεστε τον συνδυασμό του υπερβατικού με τον ρεαλισμό στη θρησκευτική τέχνη των παραπάνω καλλιτεχνών;

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Eco Umberto, *Τέχνη και κάλλος στην αισθητική του Μεσαίωνα*, μτφρ. Έφη Καλλιφατίδη, Αθήνα: Γνώση, 1994.

Ευδοκίμωφ Π., *Η τέχνη της εικόνας. Θεολογία της Ωραιότητας*, Θεσσαλονίκη: Πουρνάρας, 2009.

Θέος Δ., *Το αισθητικό και το ιερό. Από τον Αλμπέρτι στον Λέσσιγκ*, Αθήνα: Αιγόκερως, 1988.

Πρεβελάκης Π., *Δομήνικος Θεοτοκόπουλος (Ελ Γκρέκο)*, Αθήνα: Νίκας, 2014.

Sherrard P., *Το ιερό στη ζωή και στην Τέχνη*, μτφρ. Ι. Ροηλίδης, Αθήνα: Ακρίτας, 1994.

Ε. Γενικός Βιβλιογραφικός Οδηγός

Βιβλιογραφία Ηθικής Φιλοσοφίας

- Αθανασόπουλος Κ.Γ., *Η ηθική φύση και η ελευθερία του προσώπου, Προβλήματα και προσωπικότητες της νεώτερης ηθικής φιλοσοφίας*, Αθήνα: Τυπωθήτω, 2002.
- Αρρίαη Κ.Α., *Η ηθική της ταυτότητας*, μτφρ. Δ. Μιχαήλ, Αθήνα: Πόλις, 2016.
- Atkinson F.R., *Εισαγωγή στην ηθική φιλοσοφία*, μτφρ. Ε. Καλοκαιρινού, Αθήνα: Σύγχρονη Παιδεία, 2012.
- Baggini J. & Fosl S. P., *Τα εργαλεία της ηθικής: έννοιες και μέθοδοι στην ηθική Φιλοσοφία*, μτφρ. Κ. Θεολόγου, Αθήνα: Καστανιώτης, 2014.
- Βιρβιδάκης Σ., *Η υφή της ηθικής πραγματικότητας*, μτφρ. Τ. Μπούκη, Αθήνα: Leader Books, 2009.
- _____, *Αναζητώντας το σωστό, Εισαγωγή στην Ηθική Φιλοσοφία*, <https://mathesis.cup.gr/>
- Blackburn S., *Ηθική*, μτφρ. Β. Κρουστάλλης, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2006.
- Γραμμένος Θ., *Ηθική φιλοσοφία*, Αθήνα: Παπαδόπουλος, 2021.
- Δεσποτόπουλος Κ. (επιμ.), *Περί ανθρώπου και ηθικής: επίλεκτα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 2013.
- Δραγώνα-Μονάχου Μ., *Σύγχρονη ηθική Φιλοσοφία: Ο αγγλόφωνος στοχασμός*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1995.
- Driver J., *Ηθική φιλοσοφία. Οι βασικές της αρχές*, μτφρ. Ι. Ν. Μαρκόπουλος, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2010.
- Foot P., *Η φυσική αγαθότητα*, μτφρ. Τ. Καρακατσάνης & Μ. Θεοδοσίου, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2024.
- Grosch P. & Vardy P., *Το αίνιγμα της ηθικής*, μτφρ. Θ. Δρίτσας, Αθήνα: Αρσενίδης, 2013.
- Jankelevitch V., *Ηθική φιλοσοφία, Το βάρος της συνείδησης*, μτφρ. Α. Παπαδόπουλος, Αθήνα: Ψυχογιός, 2003.
- Ζουμπουλάκης Σ. (επιμ.), *Η επιστροφή της ηθικής: παλαιά και νέα ερωτήματα*, Αθήνα: Άρτος Ζωής, 2013.
- Ζούρος Λ., *Σε αναζήτηση σκοπού σε έναν κόσμο χωρίς σκοπό: σκέψεις για μια ρεαλιστική ηθική*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2014.
- Κυριακού Χ., *Κάνοντας το σωστό, μια εισαγωγή στην ηθική φιλοσοφία*, Αθήνα: Κλειδάριθμος, 2024.
- Larmore C. & Renaut A., *Περί ηθικής, Λόγος και αντίλογος: ιδεαλισμός ή ρεαλισμός*, μτφρ. Μ. Πάγκαλος, Αθήνα: Πόλις, 2006.
- Macintyre A., *Μετά την αρετή, Μελέτη ηθικής θεωρίας*, μτφρ. Δημήτρης Δημακόπουλος, Άρτος Ζωής, Αθήνα, 2021.
- Μάκι Τ. Λ., *Ηθική: η επινόηση του ορθού και του εσφαλμένου*, μτφρ. Δ. Μιχαήλ, Αθήνα: Εκκρεμές, 2010.
- McAuliffe D., *Διεπαγγελματική Ηθική και Δεοντολογία, Συνεργασία στον τομέα της κοινωνικής υγείας και των ανθρώπινων υπηρεσιών*, Θεσσαλονίκη: Δίσιγμα, 2024.
- Παιονίδης Φ., *Υπέρ του δέοντος: δοκίμια πρακτικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα: Εκκρεμές, 2007.
- _____, *Ψευδολογία και ηθική*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1994.

- Πελεγρίνης, Θ., *Ηθική φιλοσοφία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1997.
- Pelluchon, C., *Ηθική της υπόληψης*, μτφρ. Γ. Φαράκλας, Αθήνα: Πόλις, 2019.
- Rachels J. & S., *Στοιχεία ηθικής φιλοσοφίας*, μτφρ. Ξ. Μπαμιατζόγλου, Αθήνα: Οκτώ, 2012.
- Sandel, J.M., *Δικαιοσύνη, Τι είναι το σωστό*, μτφρ. Α. Κιουπκιολής, Αθήνα: Πόλις, 2013.
- Savater F., *Ηθική της ανάγκης, Μιλώντας στον γιο μου για την ηθική και την ελευθερία*, μτφρ. Α. Δημητρούκα, Αθήνα: Πατάκη, 2013.
- Συλλογικό, *Αρετές και συμφέροντα, Η βρετανική ηθική σκέψη στο κατώφλι της νεωτερικότητας*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Σαββάλας, 2008.
- Vardy P., *Το αίνιγμα της ηθικής*, μτφρ. Θ. Δρίτσας, Αθήνα: Αρσενίδης, 2013.
- Williams B., *Η ηθική και τα όρια της φιλοσοφίας*, μτφρ. Χ. Γραμμένου, Αθήνα: Αρσενίδης, 2009.

Κλασικά έργα

- Descartes R., *Επιστολές περί ηθικής και πολιτικής*, μτφρ. Β. Γρηγοροπούλου, Εκκρεμές, Αθήνα, 2003.
- _____, *Τα πάθη της ψυχής*, μτφρ. Πρελορέντζος, Αθήνα: Κριτική, 2017.
- Hume D., *Έρευνα για τις αρχές της ηθικής*, μτφρ. Δ. Σανταμούρης, Αθήνα: Εκκρεμές, 2021.
- Kant I., *Θεμελίωση της μεταφυσικής των ηθών*, μτφρ. Κώστας Ανδουλιδάκης, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.
- _____, *Κριτική του πρακτικού λόγου*, μτφρ. Κώστας Ανδουλιδάκης, Αθήνα: Εστία, 2012.
- _____, *Μεταφυσική των ηθών*, μτφρ. Κώστας Ανδουλιδάκης, Σμίλη, Αθήνα, 2013.
- Mill J.S., *Ωφελιμισμός*, μτφρ. Φιλήμων Παιονίδης, Αθήνα: Πόλις, 2002.
- Moore G.E., *Principia Ethica*, μτφρ. Α. Χατζημωυσής, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2022.
- Nietzsche F., *Η γενεαλογία της ηθικής*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Θεσσαλονίκη: Πανοπτικόν, 2012.
- _____, *Πέρα από το καλό και το κακό*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Θεσσαλονίκη: Πανοπτικόν, 2012.
- Spinoza B., *Ηθική*, μτφρ. Ευάγγελος Βανταράκης, Αθήνα: Εκκρεμές, 2009.
- Wittgenstein L., *Περί ηθικής*, μτφρ. κ. Κωβαίος, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 2000.

Αρχαία ηθική φιλοσοφία

- Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμια*, μτφρ. Βασίλειος Μπετσάκος, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2018.
- _____, *Ηθικά Μεγάλα*, μτφρ. Βασίλειος Μπετσάκος, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2010.
- _____, *Ηθικά Νικομάχεια*, μτφρ. Δημήτριος Λυπουρλής, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2006.
- Επίκουρος, *Ηθική*, μτφρ. Γ. Ζωγραφίδης, Αθήνα: Εξάντας, 1992.
- Nussbaum M., *Η θεραπεία της επιθυμίας, Θεωρία και πράξη της ελληνιστικής ηθικής φιλοσοφίας*, μτφρ. Γ. Αβραμίδης & Μ. Πανταζή, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, 2015.
- Κικέρων, *Τα όρια του αγαθού και του κακού*, μτφρ. Γ. Καραμανώλης & Ε. Μητούση, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2021.
- Μάρκος Αυρήλιος, *Τα εις εαυτόν*, μτφρ. Γ. Αβραμίδης, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, 2009.
- Πλάτων, *Πολιτεία*, μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα: Πόλις, 2002.
- Σενέκας, *Για μια ευτυχισμένη ζωή*, μτφρ. Ν. Πετρόχειλος, Αθήνα: Πατάκη, 2007.

Για τη διδασκαλία της Ηθικής

Βάσιου Α. & Πούλιου Α., *Ηθική Νοημοσύνη, Καλλιέργεια ηθικής σκέψης και ηθικής συμπεριφοράς στο σχολείο*, Αθήνα: Πεδίο, 2021.

Σακελλαρίου Μ., Ζεμπύλας Μ. & Πέτρου Α., *Ηθική εκπαίδευση: Διλήμματα και προοπτικές*, Αθήνα: Κριτική, 2010.

Συκάς Θ., *Ηθική εκπαίδευση, μάθηση και ανάπτυξη, Από τη θεωρία στις πρακτικές εφαρμογές στο σχολείο*, Θεσσαλονίκη: Δίσιγμα, 2024.

Ισότητα, δικαιοσύνη, δικαιώματα

Rawls J., *Η δίκαιη κοινωνία, Η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία, Μια αναδιατύπωση*, μτφρ. Φ. Παιονίδης, Αθήνα: Πόλις, 2003.

_____, *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, μτφρ. Φίλιππος Βασιλογιάννης- Βασίλης Βουτσάκης- Φιλήμων Παιονίδης- Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου- Νίκος Στυλιανίδης- Ανδρέας Τάκης, Αθήνα: Πόλις, 2003.

Scanlon M.T., *Γιατί η ανισότητα μας αφορά όλους*, μτφρ. Κ. Ζουμπουλάκης, Αθήνα: Πατάκη, 2024.

Walzer M., *Η ηθική εντός και εκτός των συνόρων*, μτφρ. Β. Βουτσάκης, Αθήνα: Πόλις, 2003.

Πόλεμος

Anscombe, E. & Nagel, T., *Ηθικός πόλεμος, Ηθική εν πολέμω*, μτφρ. Κ. Κωβαίος, Αθήνα: Εκκρεμές, 2002.

Eco U., *Περί φασισμού και πολέμου, Πέντε ηθικά κείμενα*, μτφρ. Άννα Παπασταύρου, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2018.

Θουκυδίδης, *Ιστορία*.

Jonas H., *Η συμμετοχή μας σ' αυτόν τον πόλεμο*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2019.

Βιοηθική

Αλαχιώτης Ν.Σ., *Βιοηθική, Αναφορά στους γενετικούς και τεχνολογικούς νεωτερισμούς*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2004.

Beauchamp T., *Ευθανασία, Ηθικές, φιλοσοφικές, ιατρικές και νομικές διαστάσεις*, μτφρ. Β. Καντζόλα-Σταματάκου, Αθήνα: Αρχιπέλαγος, 2007.

Βιδάλης Τ.Κ., *Βιοδίκαιο, Πρώτος Τόμος: Το πρόσωπο*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα, 2007.

Cohen, M., *101 ηθικά διλήμματα*, μτφρ. Ε. Ζαχαράκη, Αθήνα: Ενάλιος, 2007.

Κουμάντος Γ., *Προβλήματα βιοηθικής*, Αθήνα: Πόλις, 2003.

Kuczewski M.G. & Polansky R., *Βιοηθική, Αρχαίες θεματικές σε σύγχρονα προβλήματα*, μτφρ. Μ. Κατσιμίτσης, Αθήνα: Τραυλός, 2007.

Kushner K. & Thomasma D., *Ιατρική ηθική και δεοντολογία*, μτφρ. Σ. Τριανταφυλλίδου, Αθήνα: Παρισιάνου, 2007.

Παπαγούνος Γ., *Κείμενα ηθικής*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1999.

Πελεγρίνης Θ., *Ιατρική ηθική*, Αθήνα: Παπασωτηρίου, 2012.

Πρωτοπαπαδάκης Ε., *Κλωνοποίηση και Βιοηθική, Κλωνοποίηση ανθρώπων και δικαιώματα*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2013.

Σαρειδάκης Ε., *Βιοηθική, Ηθικά προβλήματα των νέων βιοϊατρικών τεχνολογιών*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2008.

Σειρά εγχειριδίων της UNESCO, μεταφρασμένα στα ελληνικά και διαθέσιμα δωρεάν:

<https://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/aprl/catalog/series/hb> .

Βλέπε ειδικά τον τόμο Ηθικά παιχνίδια για τη διδασκαλία της Βιοηθικής
(<https://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/aprl/catalog/book/96>)

Περιβαλλοντική Ηθική

Γεωργόπουλος Α., *Περιβαλλοντική ηθική*, Αθήνα: Gutenberg, 2002.

Θεοδωροπούλου Ε., Καϊλα Μ., Larrere C. & Bonnett M. (επ.), *Περιβαλλοντική ηθική: Από την έρευνα και τη θεωρία στην εφαρμογή*, Αθήνα: Ατραπός, 2009.

Καραγεωργάκης Σ., *Περιβαλλοντική φιλοσοφία και περιβαλλοντική εκπαίδευση*, Αθήνα: Ευτοπία, 2016.

Λαρρέρ Κ., *Η φιλοσοφία του περιβάλλοντος*, μτφρ. Ε. Γούναρη, Αθήνα: Πατάκη, 1999.

Πρωτοπαπαδάκης Ε. & Μανωλάς Ε. (επ.), *Περιβαλλοντική ηθική, Προκλήσεις και προοπτικές για τον 21ο αιώνα*, Ορεστιάδα: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, , 2012 [κυκλοφορεί δωρεάν σε ηλεκτρονική μορφή στο διαδίκτυο].

Πρωτοπαπαδάκης Ε., *Περιβαλλοντική ηθική, Ο Άρνε Νες και η βαθιά οικολογία*, Αθήνα- Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2008.

Σταμάτης, Κ., *Φιλοσοφία και οικολογική ηθική*, Αθήνα: Νήσος, 2013.

Ηθική για τα ζώα

DeGrazia D., *Τα δικαιώματα των ζώων*, μτφρ. Σ. Καραγεωργάκης, Αθήνα: Πράσινο Ινστιτούτο, 2017.

Donaldson S. & Kymlicka W., *Ζωόπολις, Μια πολιτική θεωρία για τα δικαιώματα των ζώων*, μτφρ. Γ. Μολυβάς, Αθήνα: Πόλις, 2021.

Nussbaum M., *Δικαιοσύνη για τα ζώα, Η συλλογική μας ευθύνη*, μτφρ. Α. Αναγνωστόπουλος, κ.ά., Αθήνα: Κάτοπτρο, 2023.

Patterson C., *Αιώνια Τρεμπλίνκα, Η συμπεριφορά μας απέναντι στα ζώα και το Ολοκαύτωμα*, μτφρ. Κ. Αλεξίου, Αθήνα: Κυαναυγή, 2019.

Pelluchon C., *Το μανιφέστο των ζώων, Η πολιτικοποίηση της υπεράσπισης των ζώων*, μτφρ. Θ. Σταθόπουλος, Αθήνα: Μελάνι, 2022.

Singer P., *Η απελευθέρωση των ζώων τώρα*, μτφρ. Σ. Καραγεωργάκης, Θεσσαλονίκη: Οκτάνα, 2025.

Καραγεωργάκης Σ. (επ.), *Ζώα και ηθική*, Θεσσαλονίκη: Αντιγόνη, 2012.

_____, *Στα πλοκάμια της ανθρώπινης ηθικής*, Αθήνα: Ευτοπία, 2019.

Κουντάκη Δ., *Ζώα και ηθική, Μια μη ανθρωποκεντρική προσέγγιση*, Αθήνα: Σμίλη, 2019.

ΜΜΕ

Δεληγιάννη, Ε., *Ηθική των ΜΜΕ*, Αθήνα: Σιδέρης, 2004.

Cohen, M., *101 ηθικά διλήμματα*, μτφρ. Ε. Ζαχαράκη, Αθήνα: Ενάλιος, 2007.

Ηθική της τεχνητής νοημοσύνης

Haraway D., *Ανθρωποειδή, κυβόργια και γυναίκες, Η επανεπιινόηση της φύσης*, μτφρ. Π. Μαρκέτου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2014.

Dubber M.D., κ.ά, *Ηθική της Τεχνητής Νοημοσύνης*, μτφρ. Κ. Μπασαγιάννη, Αθήνα: Παπαζήσης, 2023.

Συλλογικό, *Φιλοσοφία του ψηφιακού, Μια εισαγωγή*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2024.

Τάσης Θ., *Φιλοσοφία της ανθρώπινης αναβάθμισης*, Αθήνα: Αρμός, 2022.

Ηθική των θρησκειών

Dworkin R., *Θρησκεία χωρίς Θεό*, μτφρ. Στέλιος Βιρβιδάκης, Αθήνα: Πατάκης, 2017.

Fleischacker S., *Το αγαθό και τα ιερά κείμενα, Η αποκάλυψη ως οδηγός του βίου*, Αθήνα: Εκδόσεις Άρτος Ζωής, 2018.

Κακαβούλης Α., *Ηθική ανάπτυξη και αγωγή*, Αθήνα: Αυτοέκδοση, 1994.

Νικολαΐδης Α., *Θρησκείες και ηθική, Από την ηθική της θρησκείας στην ηθική των θρησκειών*, Αθήνα: Γρηγόρη, 2019.

Ricoeur P., *Το κακό, Μια πρόκληση για τη φιλοσοφία και τη θεολογία*, μτφρ. Γ. Γρηγορίου, Αθήνα: Πόλις, 2005.

Γενικά εισαγωγικά έργα στη φιλοσοφία για παιδιά (τα οποία περιλαμβάνουν κεφάλαια για ηθική φιλοσοφία)

Cohen, M., *101 ηθικά διλήμματα*, μτφρ. Ε. Ζαχαράκη, Αθήνα: Ενάλιος, 2007.

Cox G., *Πώς να γίνεις φιλόσοφος, Ή πώς να είσαι σχεδόν βέβαιος ότι σχεδόν τίποτα δεν είναι βέβαιο*, μτφρ. Άγγελος Φιλιππάτος, Αθήνα: Πατάκη, 2018.

Droit R.-P., *101 εμπειρίες Φιλοσοφίας της καθημερινής ζωής*, μτφρ. Ρ. Πεσσάχ, Αθήνα: Ψυχογιός, 2002.

Ernst G., *Σκέψου σαν φιλόσοφος, Εισαγωγή στη φιλοσοφία σε 7 ημέρες*, μτφρ. Κ. Σαργέντης, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.

Fearn N., *Ο Ζήνωνας και η χελώνα: πώς να σκέφτεστε σαν φιλόσοφοι*, μτφρ. Α. Αλαβάνου, Αθήνα: Α.Α. Λιβάνης, 2003.

_____, *Φιλοσοφία: οι πιο πρόσφατες απαντήσεις στα αρχαιότερα ερωτήματα*, μτφρ. Σ. Σπυριδογιαννάκη, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2008.

Ferry Luc, *Η ωραιότερη Ιστορία της Φιλοσοφίας, σε συνεργασία με τον Claude Capelier*, μτφρ. Σ. Τριανταφύλλου, Αθήνα: Πατάκης, 2016.

Huisman D., *Η Φιλοσοφία για αρχάριους*, μτφρ. Δ. Ρήσος, Αθήνα: Γράμματα, 1998.

Law S., *Τι θέλει να πει ο φιλόσοφος; Φιλοσοφία για αρχάριους*, μτφρ. Σ. Τσιλεδάκη, Αθήνα: Modern Times, 2003.

- Olason I., *Ρώτα τον φιλόσοφο, Απαντήσεις στα πιο σημαντικά και στα πιο απρόσμενα ερωτήματα*, μτφρ. Βιολέττα Ζεύκη, Αθήνα: Διόπτρα, 2021.
- Perryman M., *Οι φιλόσοφοι παίζουν μπάλα*, μτφρ. Σ. Φιλίππιδης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006.
- Robinson D., *Φιλοσοφία, Ένας εικονογραφημένος οδηγός*, μτφρ. Δ. Ρισσάκη, Αθήνα: Τα Νέα, 2011.
- Rodgers N. & Thompson M., *Αχ, αυτοί οι φιλόσοφοι*, μτφρ. Δ. Παπαγρηγοράκη, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2010.
- Συλλογικό, *Η φιλοσοφία με απλά λόγια*, μτφρ. Μ. Μικέδης, Αθήνα: Κλειδάριθμος, 2014.
- Warburton Nigel, *Μικρή Ιστορία της Φιλοσοφίας*, μτφρ. Γ. Λαμπράκος, Αθήνα: Πατάκης, 2020.
- Κοντ-Σπονβίλ Α., *Καθρέφτες Φιλοσοφίας*, μτφρ. Μ. Φιλίππου, Αθήνα: Κέδρος, 2003.

Για τη διδασκαλία της Φιλοσοφίας

- Βενετή Μ., *Η διδασκαλία της Φιλοσοφίας*, Αθήνα: Παπαδήμας, 2001.
- Βώρος Φ. Κ., *Η φιλοσοφία της Εκπαίδευσης*, Αθήνα: Εκδόσεις «Εκπαιδευτικού Συνδέσμου», 1997.
- Cossuta Fr., *Η φιλοσοφία και πώς τη διαβάζουμε*, μτφρ. Δ. Κωστελένος, Αθήνα: Πατάκης, 1997.
- Ιεροδιακόνου Κ. (επιμ.), *Η χρήση παραδειγμάτων στη φιλοσοφία*, Αθήνα: Εκκρεμές, 2005.
- Μερκενίδου Ε., *Ζητήματα αρχαίας ελληνικής Φιλοσοφίας: συμβολή στη διδακτική της φιλοσοφίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, 2005.
- Τζαβάρας Γ., *Εγχειρίδιο Φιλοσοφίας: διδασκαλία της Φιλοσοφίας με διαλογική κι ερευνητική μέθοδο*, Αθήνα: Τυπωθήτω, 2006.

Λεξικά – εγκυκλοπαίδειες

- Audi R. (επιμ.), *Το φιλοσοφικό λεξικό του Cambridge*, επιμ. Σ. Βιρβιδάκης & Γ. Ξηροπαϊδης, Αθήνα: Κέδρος, 2011.
- Durozoi G., *Λεξικό Φιλοσοφίας*, μτφρ. Β. Ιακώβου, Σ. Τέγος & Θ. Τραμπούλης, Αθήνα: Πατάκης, 2010.
- Jordan S. & Nimtze C., *Λεξικό Φιλοσοφίας: εκατό όροι*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου & Η. Κρίππας, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2014.
- Πελεγρίνης Θ., *Λεξικό της Φιλοσοφίας: οι έννοιες, οι θεωρίες, οι σχολές, τα ρεύματα και τα πρόσωπα*. Αθήνα: Πεδίο, 2013 (2004).
- Φιλοσοφία και κοινωνικές επιστήμες* (Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τόμ. 22). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1997.